

Een Menselijk Alternatief

...over onze revolutionaire moraal

Tomas de Schutter

Als vers afgestudeerd bioloog wilde ik de wereld verbeteren, maar kennis van de theorie van Darwin deed me aan mijn eigen morele motivatie twijfelen. Volgens Darwin, die zoveel licht had doen schijnen op de wetten der natuur, waren ook goede bedoelingen niet meer dan het gevolg van natuurlijke selectie. Maar wat is er dan nog 'goed' aan 'goede bedoelingen' als we daarmee slechts onze dienstbaarheid betuigen aan onze eigen erfelijke kern? Zulke gedachten knaagden aan de fundamenten van mijn goede wil, waardoor ik mij tot een langdurig (zelf)-onderzoek genoodzaakt voelde. Tot mijn eigen verbazing leidde deze inspanning om met de evolutietheorie in het reine komen tot een onverwachte ontdekking: Darwin zat er grotendeels naast wat onze moraal betreft.

Onze menselijkheid heeft vrijwel niets met de voortplanting van genen te maken, maar alles met taal. De wereld verbeteren is zoiets als de wereld begrijpelijker maken in onze eigen termen. En, al is de aarde nooit een paradijs geweest, er iets beters van maken is een natuurlijke opgave die in de revolutionaire aard van de menselijke rede zelf besloten ligt. Lees het allemaal maar in dit korte maar krachtige boekje!

*Opgedragen aan:
Amsterdam*

*'The most incomprehensible thing about the world,
is that it is comprehensible'*
— Albert Einstein

Inhoud

Inleiding	5
-----------------	---

DEEL I

De natuur	11
Een menselijk middelpunt	15
Logisch $\neq$ bio-logisch	23
Taal	29
Waarheid & Begrip	35
Morele gelijkwaardigheid	41
Hoe vrij is de wil?	45
Morele dilemma's	49
Taal, muziek & moraal	61

DEEL II

Kapitalistische democratie	71
Een tweeslachtige opvoeding	81
De macht van argumenten	89
Materieel- en immaterieel geluk	97
Maatschappelijke rechtvaardigheid	105
Dankwoord	113
Noten	115

Inleiding

HET IS VREEMD, EEN BIOLOOG DIE ZEGT DAT we echt anders zijn dan de rest van de natuur, maar het is zo. We zijn anders dan de rest van de natuur. Niet omdat we daartoe zijn uitverkoren of iets dergelijks, maar door taal. Door taal zijn we alles tot onszelf gaan relateren als tot een middelpunt. In den beginne leidde dit tot ijdele misvattingen over onze plaats in het grote geheel, als zou alles werkelijk om ons draaien in het universum. Niets is minder waar, zoals Galileo Galilei ooit met gevaar voor eigen leven heeft verdedigd. De geschiedenis rond Galilei illustreert echter nog een andere waarheid: dat we een abstracte wereld waarin we onszelf centraal stellen aan de natuur proberen op te leggen. Sinds taal haar intrede deed doen we veel om maar niet doelloos in het heelal mee te draaien. Door het besef van de dood heeft ons leven een onmetelijke waarde gekregen waarvoor niets in de plaats kan worden gesteld. Hieruit is een revolutionaire moraal ontsproten die ons opstandig maakt tegen alle mogelijke systemen waarin het individu slechts optreedt als een middel tot iets anders en niet als

het hoogste doel. Met deze moraal zijn we zelfs tegen onze eigen biologische natuur gaan rebelleren, omdat we ook daarin slechts een middel zijn ter reproductie en vermeerdering van erfelijk materiaal. Het probleem is dat het leven zin moet hebben *voor ons*, in termen van ons vergankelijke leven. Daarom zijn we al een eeuwigheid met onze dierlijkheid in conflict. Maar om dezelfde reden worden we opstandig als politiek-economische systemen de mens slechts als een middel gebruiken ter reproductie en vermeerdering van kapitaal of andermans ideaal. En daarmee onderscheiden we ons van de rest van de natuur.

Kritische denkers die een groot belang hechten aan onze onderscheidende vermogens, zijn het soort denkers dat onze eigenzinnige menselijkheid het best heeft begrepen. Men denke daarbij aan Baruch de Spinoza, Immanuel Kant, Albert Einstein en Noam Chomsky. Dit in tegenstelling tot onderzoekers als Frans de Waal, die geen oog hebben voor de bijzonderheden van de menselijke natuur en uit armoede hun hoop maar vestigen op de betere kanten van onze dierlijkheid. Toch merken ook zij dat er iets niet klopt aan het huidige mensbeeld. De Waal stelt in zijn recente boek *Een tijd voor empathie* bijvoorbeeld dat 'de politiek klaar lijkt voor een nieuw tijdperk waarin de nadruk ligt op samenwerking, integratie en sociale verantwoordelijkheid'. Ik denk dat hij daarin helemaal gelijk heeft. Dat denk ik echter niet door toedoen van mijn allerbeste dierlijke vermogens en empathische gevoelens, maar als gevolg van moreel inzicht en bijbehorende argu-

menten: de ware grondslag van onze menselijkheid en de enige manier om te komen tot een menselijker alternatief.

Darwin heeft zich in de fundamenteën van onze moraal vergist en met hem vele invloedrijke denkers, zoals de reeds genoemde Frans de Waal maar ook bijvoorbeeld scherpe geesten als Richard Dawkins en Daniel Dennett. Hoezeer ik hen ook bewonder, het perspectief op onze moraal dat ik hier uiteen wil zetten is meer in overeenstemming met de werkelijkheid dan het darwinistische perspectief dat, mede door hen, gangbaar is geworden.

Om onze moraal te kunnen beschrijven is het noodzakelijk in het eerste hoofdstuk enkele essentiële ontdekkingen over onze plaats in het grote geheel te bespreken. In de hoofdstukken daarna zal ik verklaren hoe en waarom de mens verwijderd is geraakt van de biologische moraal waaraan hij zijn bestaan te danken heeft. Taal speelt daarbij een cruciale rol. Het verklaart onze opstandigheid tegen de biologische en culturele moraal, voor zover deze de emancipatie van onderdrukte groepen en individuen in de weg staan. De drijvende kracht achter deze eigenzinnige moraal is ons algemene streven naar begrip. Een streven dat zich in het menselijk handelen vertaalt naar de wens om op een begrijpelijke manier met elkaar om te gaan. Tot slot wordt de aandacht gevestigd op recent neuropsychologisch onderzoek. Enerzijds omdat bepaalde resultaten het perspectief bevestigen dat in dit boekje zal worden voorgelegd, maar ook om de invloed van het darwinistische dwaalspoor te duiden dat overduidelijk de

interpretaties van wetenschappelijke bevindingen kleurt.

In het tweede deel zal ik de moraal die in het eerste deel is beschreven projecteren op de kapitalistische democratie. Dit politiek-economische systeem heeft de afgelopen eeuwen de wereld veroverd en bepaalt inmiddels het dagelijks leven van het overgrote deel van de mensheid. Met de evaluatie van dit systeem in termen van onze revolutionaire moraal komen vele tegenstrijdigheden tussen het democratische- en het kapitalistische ordeningsprincipe aan het licht. Ter afsluiting worden enkele voorzichtige suggesties gedaan om te komen tot een menselijker alternatief.

De overtuiging waarmee ik dit perspectief op de mens heb opgeschreven kan ietwat fanatiek overkomen. Toch is er een groot verschil tussen dit werk en de dogma's van bijvoorbeeld xenofobe idioten en religieuze fanatici. Voorliggende visie komt namelijk voort uit de wil om te begrijpen en begripvol te zijn. De waarheden die worden besproken zijn voorlopige waarheden, open voor kritiek en nieuw inzicht. Kritisch denken en het open karakter van de wetenschappelijke methode zijn immers juist de basis van deze kijk op onze menselijkheid. Dit boekje is ook eerder geboren uit verwondering over universele constanten in de menselijke en onmenselijke natuur dan uit enig dogma of principe.

DEEL I

De natuur

OM ONZE SITUATIE TE BESCHRIJVEN MOETEN we allereerst vaststellen dat er sinds de wetenschappelijke revolutie geen twijfel meer mogelijk is over de nietigheid van onze soort. We blijken betrekkelijk kort op aarde rond te lopen en zijn ontstaan uit voorouders die we beesten zouden noemen als we ze nu zouden tegenkomen. We tollen rond op de dunne korst van een middelgrote planeet om een middelgrote ster, zomaar ergens tussen de rand en het midden van een spiraalvormig sterrenstelsel. Kijken we 's nachts zomaar even omhoog naar zomaar één van de vele minuscule stipjes aan de hemel, dan is het mogelijk dat zo'n stipje in werkelijkheid groter is dan onze eigen melkweg.² Het kost soms moeite om aan deze teleurstellende plaats in het grote geheel te wennen, maar we kunnen het maar beter onder ogen zien: er is helemaal niets dat erop wijst dat er in het universum bijzondere aandacht voor ons is, of ooit is geweest.

In de levende natuur draait alles om de erfelijke kern die ieder vergankelijk organisme in zijn cellen met zich mee draagt. Gedrag wordt pas be-

grijpelijk wanneer individuele organismen worden beschouwd als onbaatzuchtige dienaren van het erfelijke goedje dat ze veelal met de liefdesdaad van een eeuwig leven voorzien. Toch bestaan er ook organismen die zich helemaal niet voortplanten maar zich juist vlijtig toeleggen op het helpen van anderen, zoals bijen en mieren in hun staat of kolonie. Zulke ‘onbaatzuchtige’ en opofferingsgezinde dieren blijken bij nader inzien ook gewoon bezig met de zorg voor de eigen erfelijke kern. In dit geval delen ze zelfs meer genen met de zusters die ze verzorgden dan met hun eigen nageslacht.³ Ook deze bijzondere individuen zijn net als alle andere organismen in de natuur het beste te begrijpen als slechts tijdelijke containers van erfelijk materiaal in een miljarden jaren voortgaande kopieerestafette.

Terwijl de individuele lichamen gedoemd zijn te sterven, leven kopieën van het erfelijke materiaal eeuwig voort. Dat we bestaan komt dus slechts doordat onze ouders en voorouders succesvol aan dit grote kopieerproces hebben meegewerkt. Daarin verschillen we niet van de rest van de natuur, en er is wederom geen enkele aanwijzing dat er bijzondere aandacht is geweest van een hogere macht of iets dergelijks bij het ontstaan van onze soort. Darwinistische auteurs weten dit en lokken de lezer uit de tent met titels als *The selfish gene* en *Darwins dangerous ideas*.⁴ Toch hechten deze intelligente auteurs meer belang aan het onderscheid tussen de mens en de rest van de natuur dan we op het eerste gezicht zouden verwachten. Bij Richard Dawkins vinden we zelfs het volgende opmerkelijke citaat:

‘We have the power to defy the selfish genes of our birth (...). We can even discuss ways of deliberately cultivating and nurturing pure, disinterested altruism – something that has no place in nature, something that has never existed before in the whole history of the world. We are built as gene-machines and cultured as meme machines, but we have the power to turn against our creators. We, alone on earth, can rebel against the tyranny of the selfish replicators’⁵

Waarom schrijft Dawkins dit? Waarom is het belangrijk dat we in opstand komen tegen zelfzuchtige zichzelf kopiërende genen en ideeën? Vanwaar deze opstandigheid? Dat wordt in zijn boeken niet verklaard. Toch typeert dit citaat op een heel heldere manier de revolutionaire moraal waarmee we ons van de rest van de natuur zijn gaan onderscheiden.

Een menselijk middelpunt

BIJ ONZE VOOROUDERS DRAAIDE ALLES OM DE Erfelijke kern, precies zoals in de rest van de natuur. Met het ontstaan van taal werd de mens echter geplaagd door een explosie van nieuwe symbolische informatie. Onze manier van denken veranderde daardoor ingrijpend. Als sterfelijke organismen werden we onwillekeurig het redenerende middelpunt van een door taal herschapen wereld. Vragen doemden op als: waarom zijn we hier? wat is ons lichaam? welk doel heeft ons leven? wat is de zin van ons bestaan? Opeens was het cyclische bestaan met zijn eeuwige verloop tussen leven en dood voor ons niet langer genoeg. Er moest meer zijn tussen hemel en aarde.⁶ Tegen de traditie in kroonden wij – tijdelijke containers van erfelijk materiaal – onszelf tot het allerhoogste doel van het bestaan. Door taal gingen wij eisen stellen aan het vergankelijke leven, alsof het een doel op zich zou zijn. Sindsdien draait alles bij de mens om zijn eigen vergankelijke leven.

Daarmee hebben we echter geen deel meer aan het eeuwige leven als doelloos middel, zoals de rest van de natuur dat nog wel heeft.

Hoe abstract de bovengenoemde oorzaak van onze menselijke eigenzinnigheid ook mag lijken, de gevolgen ervan zitten ons inmiddels in het bloed. Zo valt Dawkins' oproep om in opstand te komen tegen 'de tirannie van de zelfzuchtige replicatoren' bij de gehele mensheid waarschijnlijk in goede aarde. Niemand wil immers dat we als een middel onderworpen zijn aan deze replicatoren of welke andere vorm van tirannie dan ook. Slaaf zijn vinden wij nu eenmaal 'mensonwaardig'. Het druist in tegen onze, uit existentiële onrust geboren noodzaak om zélf het hoogste doel van het bestaan te zijn en niet slechts een middel tot iets anders.

De vrijwel universele neiging om onze naaktheid te verstoppen is indirect uit dezelfde typisch menselijke moraal te verklaren. Naakt rondlopen en ons 'als dieren' door instincten laten leiden is niet langer onze natuurlijke toestand. Als gevolg van onze existentiële behoeften zijn we lichamelijke doelen ondergeschikt gaan maken aan een gekunstelde zelfbeheersing die juist onze exclusieve menselijkheid benadrukt. Liever meesters dan slaven van ons lichaam. Naaktheid wordt dan steeds meer een kunstobject dat we aan de muur of in het theater kunnen beschouwen, veilig van op een afstand. Seksuele drift, gulzigheid, jaloezie, instinctieve agressie, machtswellust, dronkenschap en andere toestanden van geestelijke wanorde raakten daarmee in het verdomhoekje. Iemand die aan zul-

ke motivaties geen tegenwicht kan bieden verliest in evenredige mate zijn waardigheid als ultiem en op zichzelf staand doel van het bestaan. De verachting in religie voor onze seksualiteit en seksuele behoeften kan waarschijnlijk rechtstreeks tot deze krachtmeting tussen onze 'hogere doelen' en 'lagere doelen' worden herleid. Hogere doelen geven ons leven zin in termen die het vergankelijke overstijgen. Lagere doelen hebben met genot in het hier en nu te maken, waarbij we letterlijk naakt tot de oorsprong terugkeren om te doen wat we moeten doen om voort te bestaan.⁷ Dit laatste gaat echter gepaard met zo'n goddelijk gevoel dat je er bijna in gaat geloven. Heel anders is echter de bevalling, maar dan houdt niemand de voorplanting van onze zelfzuchtige kern meer tegen.⁸

Aan de hand van historische geschriften kunnen de hierboven besproken veranderingen in ons denken worden aangeduid. Joden, christenen en islamieten baseren zich op dezelfde geloofstraditie en een groot deel van de wereldbevolking is door deze traditie beïnvloed.⁹ Het ligt daarom voor de hand uit deze gemeenschappelijke bron te putten om hiermee bepaalde ontwikkelingen in ons mensbeeld te verklaren. Ten eerste valt op dat de mens zich een god voorstelt naar zijn evenbeeld als redenerend wezen. Natuurgeweld, ziektes en andere toevallige voor- of tegenspoed worden vertaald in handelingen van een wezen dat ook als raadgever of strategisch leider optreedt. Of het nu gaat om onverschillige bacteriën die wie dan ook infecteren of om aardbevingen die willekeurig toeslaan:

alles krijgt een bedoeling, reden of verklaring toegeschreven die onszelf in het middelpunt van de gebeurtenissen plaatst. Op die manier wordt langs een omweg alles in een context geplaatst waarin uiteindelijk het redenerende individu centraal staat en alles in zijn termen verklaard wordt. Het duurde uiteindelijk nog verrassend lang voor de mens inzag dat het zichzelf schromelijk overschatte door zulk geloof op de werkelijkheid te projecteren.¹⁰

Een ander thema dat door de grote verschuiving in ons informatielandschap centraal kwam te staan was het idee van een leven na de dood en een laatste oordeel.¹¹ Deze grote belangstelling voor en zorg om onszelf als vergankelijke wezens onderstreept de toenemende invloed van een 'onnatuurlijke' obsessie met de eindigheid van het bestaan. Onnatuurlijk, omdat we voor de natuur bovenal een tijdelijke container zijn voor onsterfelijke DNA-moleculen.

Het Nieuwe Testament, de belangrijkste inspiratiebron voor christenen, behandelt een ingewikkelde vereenzelviging van god met het individu Jezus Christus. Dit zou kunnen worden gezien als een stap in het proces waarbij god langs een omweg tot zijn menselijke oorsprong wordt teruggebracht. Onwillekeurig trekken de laatste woorden van Jezus als mens van vlees en bloed in dit opzicht de aandacht: 'Mijn god, mijn god waarom hebt u mij verlaten?' In werkelijkheid is er geen god die iemand kan verlaten, maar slechts de projectie van een innerlijke wereld op een onverschillig universum die de mens verlaat. Met deze uiteindelijke openbaring van de mens zelf als de enige echte auteur van zijn

eigen mythes, wordt een belangrijke fase in ons voortschrijdende mens- en wereldbeeld afgesloten; de mens blijkt de enige morele regisseur van zijn eigen wereld. Een conclusie die Albert Einstein als volgt heeft verwoord:

‘Moraal is een uiterst belangrijke zaak, maar voor ons, niet voor God.’¹²

Figuren als Jezus en Mohammed kunnen als inspirerende en vooruitstrevende denkers worden gezien die in belangrijke opzichten woorden gaven aan de hoogst mogelijke rede, uitgaand van de informatie die in hun tijd voorhanden was. Oftewel, gegeven de manier waarop mensen duizenden jaren geleden rond Israël en Saudi-Arabië dachten over mens en wereld. In de volgende passage uit het Nieuwe Testament wordt het vooruitstrevende idee van morele gelijkwaardigheid op een heldere manier verwoord; Mattheüs, 22 vers 36-40:

‘Meester, wat is het grootste gebod in de wet?’ – ‘U moet de Heer, uw God, liefhebben met hart en ziel, en in al uw gedachten.’ Antwoorde Jezus hem. ‘Dat is het grootste en voornaamste gebod. Het tweede gebod is even belangrijk als het eerste: u moet uw naaste liefhebben als uzelf. De hele wet van Mozes en alles wat de profeten geleerd hebben, hangt af van deze twee geboden.’

Ook Mohammed was in de hem gegeven omstandigheden zeer begaan met het lot van armen, sla-

ven, wezen en onderdrukten. Hij zag in Jezus een profeet die openbaringen had gekregen van Allah, net als hijzelf 610 jaar later was overkomen. De emancipatie van de vrouw lag Mohammed na aan het hart. Verschillende soera's in de Koran gaan over het verbeteren van hun positie, zowel in sociaal als in materieel opzicht. Mannen en vrouwen worden in sommige van deze verzen ook als gelijken toegeproken. De volgende soera is een vrij willekeurig voorbeeld waaruit mag blijken dat Mohammed de omstandigheden in zijn tijd hoopte te vermenselijken. Hier gaat hij in op de wederzijdse verplichtingen van gescheiden ouders tegenover hun kind. Koran 2: 233:

'De moeders dienen hun kinderen twee volle jaren te zogen, voor wie de zogingsperiode wil volmaken. En op de vader rust de plicht van het voorzien in hun voedsel en hun kleding, volgens de voorschriften. Niemand wordt belast dan volgens zijn vermogen. Laat de moeders niet geschaad worden vanwege haar kind, noch de vader vanwege zijn kind. En op de erfgenamen rust dezelfde plicht. Maar wanneer beide spening wensen met wederzijds goedvinden en overleg, dan rust er geen zonde op hen. En wanneer jullie je kinderen door zoogmoeders wilt laten zogen, dan rust er geen zonde op jullie, als jullie er een redelijke vergoeding voor geven. En vreest Allah en weet dat Allah Alziende is over wat jullie doen.'

De Islam wordt tegenwoordig door sommige zelf-

zuchtige politici in een kwaad daglicht gesteld, daarbij geholpen door een minderheid aan humorloze fundamentalisten die deze geloofstraditie onrecht doen. Ter afsluiting daarom een commentaar van Karen Armstrong, die zelf lang non was en haar leven heeft gewijd aan de grondige bestudering van de algehele geloofstraditie:

'De religie van Allah voerde de barmhartigheid in, het zedelijk beginsel dat het kenmerk van de meer ontwikkelde godsdienst was; naastenliefde en sociale rechtvaardigheid werden sleutelbegrippen. (...) In de voorislamitische periode hadden vrouwen geen politieke of humanitaire rechten en het doden van dochters kwam veelvuldig voor. Vrouwen hadden tot Mohammeds eerste bekeerlingen behoord en hun emancipatie lag hem na aan het hart. De Koran verbood het doden van meisjes resoluut en berispte Arabieren die ontzet waren wanneer hun een meisje werd geboren. Hij verleende vrouwen ook wettelijk erf- en scheidingsrechten; in het Westen moesten de meeste vrouwen tot de negentiende eeuw wachten voordat ook zij iets dergelijks kregen. (...) Een van hun belangrijkste vragen was waarom de Koran zich alleen tot mannen richtte, terwijl ook vrouwen zich aan God hadden overgegeven. Het resultaat was een openbaring die zich zowel tot vrouwen als mannen richtte en die de nadruk legde op de absolute morele en geestelijke gelijkwaardigheid van beide seksen.'

Tot slot: onze moraal ontwikkelt zich. Slavernij was bij de oude Grieken doodnormaal en zowel in de Koran als in het Nieuwe Testament wordt er niet echt een probleem van gemaakt. Nu wel. Dit komt omdat ons morele inzicht in de loop der tijd is toegenomen. Jezus en Mohammed waren in hun tijd progressief, maar ook hun morele inzicht was tijd- en plaatsgebonden. Zij concentreerden zich op elementen die in hun ogen niet toereikend waren en stelden iets beters voor. De volledige afschaffing van slavernij of de volledige erkenning van de gelijkwaardigheid tussen man en vrouw lag ook voor hen nog te ver weg om ervan te kunnen dromen. Maar wie tegenwoordig streeft om naar het voorbeeld van Jezus of Mohammed te leven doet dat waarschijnlijk het beste door zich in te zetten voor progressieve morele idealen, in termen van het best mogelijke morele inzicht van deze tijd.

Logisch ≠ bio-logisch

VELEN DIE DE EVOLUTIETHEORIE BEGRIJPEN en omarmen gaan ervan uit dat onze menselijke moraliteit in de kern door natuurlijke selectie is gevormd. Zij beschouwen morele idealen als functionele illusies die verondersteld worden aan de succesvolle voortplanting van erfelijk materiaal bij te dragen. Morele regels zouden dan een soort vuistregels (epigenetische regels) zijn die door duizenden jaren van evolutie in de hersenen zijn ingebakken omdat het individu of de groep er een grotere overlevingskans door kreeg:

‘In een belangrijk opzicht is datgene wat wij onder ethiek verstaan een illusie die ons is aangepraat door onze genen, die ons tot samenwerking willen bewegen. (...) Bovendien drijft onze biologie zijn bedoelingen door, door ons te laten denken dat er een objectieve hogere gedragscode is, waaraan we allemaal onderworpen zijn.’¹³

Het verschil tussen menselijke en andere overlevingsmachines zou zijn dat de mens sommige epigenetische regels expliciet als 'hogere doelen' is gaan beschouwen. Heilige boeken en heldenverhalen zouden dan uitdrukking geven aan door natuurlijke selectie gevormde ideeën die de genen ons 'doen geloven' om uiteindelijk 'hun zin door te drijven'. Zo'n benadering van de menselijke moraliteit slaat de plank echter grotendeels mis. Zou het idee van 'epigenetische regels' zelf misschien ook een illusie kunnen zijn die ons door de genen wordt aangeprept? Nee, natuurlijk niet! De complexe ideeën waarmee bijvoorbeeld E.O. Wilson zich in de verklaring van onze moraal vergist worden hem net zo min door zijn genen ingefluisterd als het ideaal van morele gelijkwaardigheid aan Martin Luther King. Zulke complexe talige constructies hoeven geen enkel verband te houden met de voortplanting van onze genen. Een moreel inzicht is immers niet 'waar' of 'juist' omdat het bijdraagt aan de overleving, maar omdat het coherent is met zichzelf en de context waarop het van toepassing is. Onze revolutionaire moraal kan dus zowel elementen bevatten die toevallig in overeenstemming zijn met de overdracht van ons erfelijk materiaal als elementen die ermee in tegenspraak zijn. Met andere woorden: omdat taal en haar argumenten vorm geven aan onze moraal is de *bio*-logische moraal niet langer de *meest logische* moraal voor onze soort.

Wanneer we bijvoorbeeld een leeuwin 'liefdevol' voor haar jongen zien zorgen dan raken we daarvoor veelal vertederd. Op het moment echter dat de

jonge welpen volwassen worden en opeens ‘zomaar’ de hulpeloze welpen van een andere moeder ‘vermoorden’ vinden we diezelfde leeuwen helemaal niet meer zo lief. Erger nog: wat te denken van de moeder die we later met de moordenaar van haar eigen jongen zien paren! Hoe verwerpelijk deze gang van zaken ons ook moge voorkomen, in alle gevallen tonen deze dieren slechts hun liefde voor het eigen erfelijke materiaal dat ze van een eeuwig leven trachten te voorzien. De moeders door jongen van het meest dominante mannetje te baren, en het dominante mannetje door te zorgen dat de leuwinen voor *hun* welpen zogen en niet voor die van een ander.¹⁴ Dit is natuurlijk een extreem voorbeeld, slechts bedoeld om het verschil tussen onze menselijkheid en de biologische moraal te verduidelijken. Overigens komt infanticide ook bij primaten voor, al laten zij ook vaak ingewikkeld sociaal gedrag zien dat bijna menselijk aandoet.¹⁵ Het grote verschil is echter dat zij deel hebben aan het eeuwige cyclische bestaan en daar ook vrede mee hebben. Voor ons is dat anders. Wij zijn het redenerende middelpunt geworden van een door taal veranderde wereld en zijn gaan denken dat leven zin moet hebben *voor ons*. Mede door het onvermijdelijke besef van de dood kreeg ons leven een onmetelijke waarde. Hieruit is een moraal ontsproten die dwars door biologische en culturele hiërarchieën heen breekt en typerend is voor onze soort. Natuurlijk delen we onze *bio*-logische drijfveren nog altijd voor een belangrijk deel met onze naaste verwanten. Maar deze drijfveren kunnen flink contrasteren met ons morele inzicht.

Dit spanningsveld tussen ‘de voorschriften van de Rede’ en onze meer lichamelijke ‘behoefte en neigingen’ maakt ons tot een gespleten wezen. Wij zijn rationele dieren die over onze motivaties kunnen reflecteren en daarbij in toenemende mate onder invloed zijn geraakt van taal en de macht van argumenten.¹⁶

De menselijke moraal is een mix van universele biologische elementen, vrij willekeurige culturele regels en, in toenemende mate, een revolutionaire moraal die op waarheid en argumenten berust. Dat mensen goed zorgen voor hun nageslacht en er een universeel taboe heerst op incest is bijvoorbeeld duidelijk een biologisch ingegeven gedragscode. De culturele moraal maakt op verschillende manieren onderscheid tussen categorieën als man of vrouw, hogere of lagere sociale klassen, enzovoort. Zulke culturele variatie kan veroorzaakt worden door zeer uiteenlopende factoren. In deze culturele moraal kunnen echter scheve machtsverhoudingen en uitbuiting van bepaalde klassen geïntegreerd zijn, die in stand worden gehouden door allerlei rituelen en bijgeloof. Tegen zulk onrecht komen we dan vroeg of laat in opstand door onze revolutionaire moraal. Deze is gebaseerd op taal, begrip en argumenten. Dit leidt onherroepelijk tot het streven naar emancipatie van onderdrukte groepen en individuen, waarbij het niet uitmaakt of ze op biologische of culturele gronden gediscrimineerd worden. Door het toenemende morele inzicht gaan mensen elkaar ook steeds meer als gelijkwaardige lotgenoten beschouwen. Daarmee is deze revolutionaire moraal

het menselijke alternatief voor zowel de aloude biologische- als ook de *onredelijk*-culturele moraal van onze geschiedenis.

Taal

WIJ LIJKEN LICHAMELIJK ERG OP ONZE NAASTE verwanten in de evolutionaire levensboom. Van binnen zijn mensen en chimpansees bijna identiek; onze erfelijke kern is volgens sommigen voor ongeveer 98% hetzelfde. Daarmee lijken wij lichamelijk veel meer op chimpansee dan chimpansees op bijvoorbeeld orang-oetans.¹⁷ Toch steekt onze soort af tegen de rest van de primaten door een toevallige samenloop van omstandigheden. Onze voorouders hebben namelijk het vermogen ontwikkeld om gedachten en complexe klanken op een unieke manier met elkaar te verbinden. Een kunstje dat voordelen met zich mee bracht voor de overlevering van erfelijk materiaal, waardoor de fysieke infrastructuur voor het gebruik van taal steeds meer verbeterde. Naarmate ons taalvermogen zich ontwikkelde werd het al snel zo veelzijdig dat het veel neveneffecten met zich mee bracht. Grammaticale regels in combinatie met begrippen maakten een spel mogelijk dat zonder taal ondenkbaar is. Met taal werd het mogelijk om nuttige waarheden uit te drukken als $1 + 1 = 2$, maar je kan er net

zo goed onzin mee verkondigen als $1 + 1 = 6,28$. Of beweren dat er roze olifantjes met gele spikkeltjes om een planeet draaien hier niet ver vandaan... Alles is mogelijk en het kost vrijwel geen energie om het bij elkaar te verzinnen en erover te communiceren. Op deze manier kon een onzichtbare wereld tot leven worden gebracht die voor onze soort een obsessie werd. Het woord 'bestaan' bijvoorbeeld, verwijst onmiskenbaar naar iets werkelijks. Maar de ontkenning ervan krijgt meteen een abstracte betekenis: 'niet bestaan'. Onze voorouders raakten in de ban van deze nieuwe vorm van informatie en produceerde steeds meer vragen die in de miljardenjaren lange geschiedenis van onze aarde nooit eerder waren gesteld. Vragen als: 'Wat is mijn lichaam?', 'Waarom zijn wij hier?', 'Wat is de wereld?' en 'Hoe zijn wij ontstaan? Vragen die ook helemaal niet nodig zijn om succesvol deel te nemen aan het grote genetische kopieerproces. Toch werden zulke vragen belangrijk voor ons, omdat we in onze door taal herschapen wereld alles tot onszelf gingen relateren als tot een middelpunt. Een volkomen verkeerd uitgangspunt, want in werkelijkheid zijn we allesbehalve een middelpunt. Het draait allemaal niet om ons, maar om de erfelijke kern die we van generatie op generatie doorgeven. Dat wisten onze voorouders nog niet, maar het is wel de reden dat sinds we onze situatie proberen te begrijpen tot onbegrip gedoemd zijn geweest. Vóór Darwin zijn licht over deze verwarrende situatie had laten schijnen, schreef Immanuel Kant al:

'De menselijke rede treft in een bepaald type van haar kennis het bijzondere lot dat ze door vragen wordt geplaagd die ze niet kan afwijzen, omdat ze haar door de aard van de rede zelf worden opgegeven; die ze echter ook niet kan beantwoorden, daar ze het vermogen van de menselijke rede volledig overstijgen.'¹⁸

De ultieme oorzaak van onze spiritualiteit, geloof en typisch menselijke moraal is dat we onze hersenen 'verkeerd' zijn gaan gebruiken. Organen, zoals onze hersenen, hebben immers slechts zin voor zover ze bijdragen aan de kopieerestafette waarin ons vergankelijke leven slechts een schakel is. Maar door taal zijn we dit orgaan in toenemende mate gaan gebruiken om een zinvolle bestemming te verzinnen voor ons eigen bestaan, als was het een doel op zich.

Noam Chomsky is een van de voornaamste deskundigen op het gebied van taal. Toch is hij voor het ontstaan van dit boek niet zozeer als taalwetenschapper belangrijk geweest, maar als moreel kompas. In zijn visie op de wereld en zijn maatschappelijk engagement komt precies het soort menselijkheid naar voren dat dit boekje tracht te verklaren. Briljante geesten als Chomsky inspireren door hun manier van denken. Het zijn mensen die in woorden en daden de revolutionaire moraal tot uiting brengen die ten grondslag ligt aan onze eigenzinnige menselijkheid. Chomsky veronderstelt in z'n vroege werk overduidelijk zoiets als een revolutionaire moraal die richting geeft aan het mense-

lijk handelen. In *Reflections on Language* lezen we bijvoorbeeld over een uniek menselijk instinct dat volgens hem 'het raamwerk' vormt voor de ontwikkeling van 'morele bewustheid' en 'deelname aan een vrije en rechtvaardige maatschappij'. Een maatschappij waarin de 'dierlijke natuur' is overwonnen en 'de menselijke natuur werkelijk kan opbloeien'.¹⁹

Taal zou volgens Chomsky weleens een bijeffect kunnen zijn van het ontstaan van grote en complexe hersenen die nieuwe combinaties mogelijk maakten van verschillende reeds aanwezige functies. Een opmerkelijke stellingname, zoals ook Cartwright signaleert in *Evolution and Human Behaviour*. Desondanks past zo'n benadering van taal uitstekend bij de rol die in dit boek aan taal wordt toegeschreven. Het maakt het in elk geval plausibel dat (morele) gedachten niet door natuurlijke selectie bepaald zijn maar er redelijk onafhankelijk van kunnen zijn, omdat het taalvermogen zelf al een bijeffect zou kunnen zijn van selectiedruk op iets anders. Stel bijvoorbeeld dat selectiedruk op het nauwkeurig gebruiken van gereedschap of het werpen van speren leidde tot steeds grotere hersenen en verfijndere neurologische netwerken in onze hersenen. Vervolgens zouden door koppelingen van de gedifferentieerde hersendelen nieuwe kunstjes mogelijk worden, zoals taal. Hoewel de mechanismen voor het ontstaan van taal nog volop worden onderzocht, is er toenemend bewijs voor de 'tool theory'; het idee dat de fijne motoriek die nodig is voor het gebruik van gereedschap inderdaad een belangrijke rol heeft gespeeld bij het ontstaan van taal. Belang-

rijk argument hiervoor is dat aan ons verwante primaten ook over het algemeen hun rechterhand gebruiken bij het hanteren van instrumenten. De fijne motoriek die daarvoor nodig is wordt aangestuurd in het linker deel van de herenen waar ook de neurologische bedrading voor het taalvermogen grotendeels is gelokaliseerd:

‘Many researchers support the theory that right-handed actions are underpinned by left-hemisphere specialized areas for orchestrating hierarchical sequences of events, and postulate that language could have evolved as an extension of right hand and left hemisphere ability to produce temporal sequences of motor activities derived from tool use. This interpretation would also explain why studies of both apes and humans indicate that communicative gestures are often found to be right-hand dominant. This theory is gaining support from imaging studies that have demonstrated that all four species of great apes (all known to be tool users in both captivity and in the wild) possess neuroanatomical left hemisphere asymmetries consistent with language areas in humans, yet do not possess human-like language capabilities. Additionally, reports have indicated a high correlation between brain areas responsible for tool use in apes and those that process language in humans.²⁰

Ons taalvermogen is nog altijd een mysterieus fenomeen waarop de men nog weinig vat heeft weten te

krijgen, maar in het licht van ons voortschrijdend inzicht is de rol die in dit boek aan taal wordt toegeschreven op zo'n minst plausibel.²¹ We kunnen vaststellen dat het taalvermogen aangeboren is, maar dat we geen specifieke taal meekrijgen bij onze geboorte. Niettemin vormen alle verschillende talen die ooit zijn ontstaan stuk voor stuk een samenhangend geheel van betekenis en lijken ze op elkaar, waardoor we in staat zijn om de ene willekeurige taal in een andere te vertalen. De wisselwerking tussen de menselijke rede en de wereld levert dus een samenhangend systeem op van begrippen die min of meer universeel is. Daarbinnen is onze revolutionaire moraal, het centrale thema van dit boek, slechts een vorm van begrip. Het ontstaat spontaan door het streven naar waarheid. Maar deze nieuwe moraal van begrip en argumenten heeft ons ook in veel opzichten verwijderd van de biologische moraal waaraan we ons bestaan te danken hebben. Een moraal die weinig met waarheid en veel met de succesvolle voorplanting van genen te maken heeft.

Waarheid & Begrip

V_{OOR} SOMMIGE RELIGIEUZE DENKERS ALS Gottfried Wilhelm Leibniz en Baruch Spinoza belichaamde god een 'hogere rede'. Ook Einstein typeerde zijn persoonlijke religiositeit door te stellen dat hij geloofde in de god van Spinoza. Men kan zich voorstellen dat onderzoek doen voor hen een religieuze bezigheid was, omdat het een kijkje gaf in de architectuur van de hoogst mogelijke Rede. Zulke religieuze genieën wordt verweten dat ze, in hun pogingen om religieuze ideeën met wetenschap te verzoenen, aan wetenschappelijke integriteit zouden hebben verloren. Voor een deel is dit natuurlijk waar, maar de vanzelfsprekendheid waarmee Leibniz en Spinoza moraliteit, religiositeit en natuurwetenschap met elkaar verbinden is deels juist een manifestatie van hun integriteit als denkers. Zij probeerden namelijk, in overeenstemming met hun geloof, te achterhalen wat de juiste manier was om met elkaar om te gaan, namelijk volgens de hoogst

mogelijke Rede. Daarbij stuitten ze op morele principes die ze zo consistent vonden, zo redelijk, dat zij die net zo objectief achtten als andere stabiele objecten die in de Rede en met de Rede gevonden kunnen worden. Wetenschappelijk en kritisch denken was moreel denken. Alles hing met elkaar samen; het was voor hen één geheel. Vooral door deze benadering, strevend naar waarheid en algehele samenhang, is zich ons morele inzicht steeds verder gaan uitkristalliseren en daarmee ook het idee van onze morele gelijkwaardigheid.

Onze hersenen zoeken naar logische samenhang volgens een zeker efficiëntieprincipe. Het web van relaties waarin informatieobjecten gedefinieerd zijn moet het liefst zo eenvoudig mogelijk zijn. De reden dat we houden van de eenvoudigste oplossing voor een probleem heeft alles te maken met de voordelen daarvan in de strijd om het bestaan. Taal maakte het daarbij mogelijk zeer complexe informatie door middel van klanken en symbolen uit te wisselen, wat een enorm cumulatief effect had op de ontwikkeling van ons eigenzinnige mens- en wereldbeeld. Kritisch denken en de wetenschappelijke methode leiden binnen dat complexe landschap van informatie tot optimaal begrip, niet tot absolute kennis. Erich Fromm verwoordt dat als volgt:

‘Scientific knowledge is not absolute but “optimal”; it contains the optimum of truth attainable in a given historical period. Various cultures have emphasized various aspects of the truth, and the more mankind becomes united culturally, the

more will these various aspects become integrated into a total picture.’²²

De ervaring van waarheid is een gidsprincipe bij het ordenen van informatie. Het leggen van verbanden tussen informatieobjecten wordt beloond met een zeker geluksgevoel; het vrijkomen van bepaalde stoffen in de hersenen. Verbanden leggen zorgt ervoor dat informatieobjecten samenvallen en deel gaan uitmaken van een gemeenschappelijke structuur. Het gevoel dat iets klopt heeft er dus mee te maken dat iets met zichzelf samenvalt. Of, zoals Spinoza het zo mooi wist te zeggen:

‘Voorwaar, evenals het licht zichzelf en de duisternis openbaart, zo ook is de waarheid de toets van zichzelf en van het valse.’²³

Ook in het geval van ontbrekende informatie kan naar waarheid worden gedacht en gehandeld. Dat wil zeggen: zo goed mogelijk gegeven de omstandigheden. Rawls stelt in *A Theory of Justice*:

‘One might reply that the rationality of a person’s choice does not depend upon how much he knows, but only upon how well he reasons from whatever information he has, however incomplete. Our decision is perfectly rational provided that we face up to our circumstances and do the best we can.’²⁴

Het zoeken naar waarheid kan op allerlei gebieden

van de menselijke ervaring worden toegepast, óók op de ervaring van onszelf en onze relatie tot anderen. Wat dit laatste betreft vertaalt het streven naar waarheid zich in het streven naar eerlijkheid en rechtvaardigheid. In alle gevallen gaat het erom onze gedachten zo begrijpelijk mogelijk te ordenen. Waarheid en consistentie zijn dan ook verbonden met karaktereigenschappen die we als positief ervaren, zoals eerlijkheid en integriteit. Toch kan waarheid een bedreiging vormen voor andere belangen die in het spel kunnen zijn. De iconische Galileo Galilei verkondigde bijvoorbeeld de waarheid over onze plaats in het zonnestelsel en botste daardoor met de Kerk die belangen had bij een onjuist beeld van de werkelijkheid. Achteraf gezien wordt duidelijk dat zulke macht het voortschrijdend inzicht slechts tijdelijk kan tegenhouden en onderdrukken. Tegenwoordig zijn de inzichten van Galilei zelfs geen onderwerp meer van geloof, maar behoren tot het universele inzicht dat aan het geloof voorafgaat. Een persoon die nu nog beweert dat de aarde het middelpunt van het universum is verklaren we dan ook direct voor gek, of het moet de laatste indiaan uit de amazone zijn zonder internet. Ook wat de evolutietheorie betreft kunnen we er gerust op zijn dat alternatieven die niet op de werkelijkheid maar op geloof geënt zijn het zullen afleggen tegen de waarheid.

Vooronderstellingen die te weinig door werkelijkheid of waarheid worden ondersteund kunnen leiden tot fouten en verkeerde conclusies. Daarom is het een goed teken als mensen bereidwillig zijn

onverklaarde stellingen als zodanig te erkennen. Voor het kritische denken is iedere waarheid dan ook een voorlopige waarheid die zich te allen tijde aan onderzoek laat onderwerpen. Waarheid is altijd waarheid met een vraagteken.²⁵ Dit in tegenstelling tot geloof, een fenomeen waarbij mensen expliciet op aannames vertrouwen die ze niet begrijpen. Wonderen zijn voor zulke gelovigen bijvoorbeeld vrij normaal. Tegelijk toont zich in een wonder juist het universele inzicht dat aan geloof voorafgaat: de waarheid! Juist door iets als een wonder te definiëren wordt duidelijk dat iedereen blijkbaar begrijpt hoe het er normaal aan toe gaat in de wereld en dat is eigenlijk het grootste wonder.

In het vorige hoofdstuk is reeds vastgesteld dat de uiteindelijke oorzaak van onze typische menselijkheid een 'verkeerd' gebruik van onze hersenen is. Onze geloofssystemen, wetenschap en revolutionaire moraal zijn symptomen van het streven naar samenhang in de chaos die taal bij onze soort teweeg heeft gebracht. Door hypothesen op te stellen en die met experimenten al dan niet te falsifiëren hebben we ons inzicht in de natuur uiteindelijk flink weten uit te breiden. De technologische vooruitgang die hiervan zowel het gevolg als de oorzaak was versnelde op zijn beurt dit proces, waardoor zulke kennis in een opwaartse spiraal raakte. De waarheid van moreel inzicht is echter niet op dezelfde manier aantoonbaar als een bacterie onder de microscoop of de vorm van de aarde op een satellietfoto. Zulk inzicht bestaat alleen voor het oog van de rede, als een juiste, begrijpelijke maar abstracte redenering.

Moreel handelen is dan zoïets als begrijpelijk handelen. Morele gelijkwaardigheid kristalliseert zich daarbij uit als een onontkoombaar inzicht.

Morele gelijkwaardigheid

NIEMAND KIEST ZELF VOOR DE OMSTANDIGHeden waarin hij of zij geboren wordt. Niemand kan er iets aan doen man of vrouw te zijn, zwart of wit, lang of kort, Nigeriaan of Chinees, erg intelligent of juist zwakzinnig, enzovoort. Niemand kan dan ook verantwoordelijk gehouden worden voor de armoede of juist de rijkdom waarin hij of zij geboren is. We zijn dus allen even onschuldig aan de initiële situatie waarin we op de wereld terecht komen en daarin zijn we allemaal gelijk. Deze vaststelling is geen kwestie van geloof, maar van argumenten. Een simpele waarheid met verstrekkende morele consequenties. Immers, de ongelijkheid waarin we ter wereld komen kunnen we niet anders dan als fundamenteel onrechtvaardig beschouwen. Een kind begrijpt dat het eerlijker was geweest als we bij geboorte allemaal dezelfde kansen zouden krijgen om aan onze doelen in het leven te voldoen. Er is dan immers nog niets gebeurd op basis waar-

van we de één boven de ander kunnen stellen als doel van de maatschappelijke middelen.

Kant heeft de consequenties van dit morele inzicht, dat zo tegengesteld is aan de werkelijkheid, min of meer uitgewerkt in zijn *Fundering voor een metafysica van de zeden*. Daarin beschrijft hij een abstract ideaal dat bestaat uit een rijk van perfect-redelijke wezens. Wezens die allemaal als gelijkwaardig doel van de middelen gelden in een rijk dat hij ‘het rijk van de doelen’ noemt.

‘Want redelijke wezens staan allen onder de *wet* dat ieder van hen zichzelf en alle anderen *nooit louter als middel*, maar altijd tegelijk *als doel op zichzelf* moet behandelen. Hierdoor echter ontspringt een systematische verbinding van redelijke wezens door gemeenschappelijke objectieve wetten, dat wil zeggen: een rijk.’²⁶

In het rijk van de doelen hebben redelijke wezens geen relatieve waarde, maar een ‘waardigheid’ die in niets kan worden uitgedrukt. Zij bepalen de waarde van de dingen, maar zijn zelf van onschatbare waarde.

‘In het rijk van de doelen heeft alles ofwel een prijs ofwel een waardigheid. Voor datgene wat een prijs heeft, kan ook iets anders in de plaats gesteld worden als equivalent. Wat daarentegen boven elke prijs verheven is en derhalve geen equivalent toelaat, heeft een waardigheid.’

Wanneer dit ideaal nu van ‘het rijk van de doelen’ wordt geprojecteerd op de moderne samenlevingen, dan zien we de meest essentiële democratische beginselen daarin terug. Ieder individu krijgt namelijk één stem in de macht en geldt daarmee als een gelijkwaardig ‘doel’ tussen alle andere ‘doelen’ van het rijk. Zo’n systeem erkent ieder redelijk wezen als het hoogste doel dat door de maatschappij wordt gediend, onafhankelijk van zijn toevallige lichaam en situatie. Iedereen is in een democratie gelijk voor de wet. Ook zij die de wetten opstellen worden geacht zich er zelf aan te onderwerpen. Het zijn wetten die in principe zijn opgesteld met het oog op het algemene belang, dat wil zeggen met het oog op het welvaren van alle doelen in het rijk. Daarmee is het tot stand brengen van democratie als maatschappelijk systeem een manifestatie van de werking van onze revolutionaire moraal op het niveau van de staat.

Hoe vrij is de wil?

IN HET VORIGE HOOFDSTUK IS VASTGESTELD dat we onschuldig geboren worden en volledig overgeleverd zijn aan de omstandigheden die ons toevallig bij geboorte treffen. Naarmate we ouder worden komt er een moment waarop we onszelf en elkaar als enigszins onafhankelijk van onze omstandigheden beschouwen. We worden ons dan bewust van een 'vrije wil': de mogelijkheid om zelfstandig keuzes te maken. Bij nader inzien is wat we een vrije wil noemen echter ongekend problematisch. Om van een vrije wil te spreken moet er namelijk onderscheid worden gemaakt tussen het vrije, autonome 'ik' en zijn 'omstandigheden'. Maar hoe meer we van de hersenen weten, hoe duidelijker het wordt dat 'lichaam en geest verschillende manifestaties zijn van hetzelfde ding'.²⁷

Spinoza, toonbeeld van iemand die op grond van eigen inzicht en overtuiging afwijkende keuzes maakte, was er eeuwen geleden al van overtuigd dat de vrije wil slechts een illusie is:

‘(...) De mensen dan bedriegen zich indien zij zich vrij wanen te zijn. Deze mening berust alleen hierop, dat zij zich wel bewust zijn van hun handelingen, doch onwetend omtrent de oorzaken door welke deze worden bepaald. Hun voorstelling van vrijheid is dus deze: dat zij geen oorzaak voor hun handelingen kennen.’

Moderne technieken die zichtbaar maken wat er in de hersenen gebeurt bij het maken van keuzes suggereren dat we met ons bewustzijn een beetje achter de feiten aan lopen: keuzes zijn onderbewust al gemaakt voordat we een besluit denken te nemen. Het gevoel toch de controle in handen te hebben lijkt ook niet veel meer dan dat: een gevoel op basis van een illusie die eveneens door de hersenen wordt gecreëerd.²⁸ Hoewel veel van dit soort onderzoek naar hersenprocessen en de vrije wil nog in de kinderschoenen staat, lijkt alles erop te wijzen dat keuzes niet ‘vrij’ zijn maar het gevolg van onvrije acties en reacties in het persoonlijke informatielandschap dat we belichamen. Er is sprake van een proces waarbij ‘op een gegeven moment niet meer te achterhalen is waar die keuze vandaan komt. Niet voor een psycholoog, maar net zomin voor het eigen ik’.²⁹ Een keuze is dan de uitkomst van een onnavolgbare geschiedenis, een samenloop van omstandigheden, waarin niets werkelijk als ‘vrij’ kan worden gezien. Het is dus ook onzinnig om bijvoorbeeld te denken dat je andere keuzes zou maken dan een ander in dezelfde situatie; de ander *is* een situatie. Reagerend op hetzelfde informatielandschap zou je dus precies

hetzelfde doen, je zou 'de ander' zijn.

De voornaamste morele consequentie van het probleem van de vrije wil is dat het ons dwingt om begripvol met elkaars toevallige verschillen om te gaan. Het is immers op z'n minst onduidelijk in hoeverre we vrij en autonoom zijn of slechts een samenloop van omstandigheden belichamen. Dit inzicht moeten we altijd in het achterhoofd houden, zowel bij het veroordelen van fouten als bij het aanbidden van succes. De oorzaak van crimineel gedrag kan bijvoorbeeld liggen in de omstandigheden die door iemand worden belichaamd. We kunnen dus net zo goed de omstandigheden 'crimineel' noemen voor zover die verantwoordelijk zijn voor het ontstaan van ongewenst gedrag. Iemands testosterongehalte is in dit perspectief net zozeer een omstandigheid als het feit dat iemands moeder al crimineel gedrag vertoonde tijdens zijn of haar jeugd. Beide immers zijn omstandigheden waaraan we niets kunnen doen en die toch in belangrijke mate gedrag bepalen.³⁰ Zelfzuchtige politici die zich in hun zucht naar macht vaak dommer voordoen dan ze zijn, ontkennen graag het problematische karakter van de vrije wil. Ze willen niet weten dat wie onschuldig geboren wordt en in een kansloze omgeving aan zijn lot wordt overgelaten een grote kans maakt crimineel gedrag te gaan vertonen. Wat we van de statistieken kunnen leren is dat het in bepaalde gevallen rechtvaardiger zou zijn om niet de jeugd naar de gevangenis te sturen maar de politici die verantwoordelijk zijn voor de maatschappelijke onverschilligheid waaraan ze wordt overgeleverd.

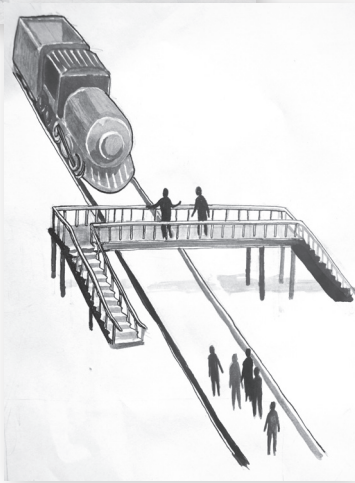
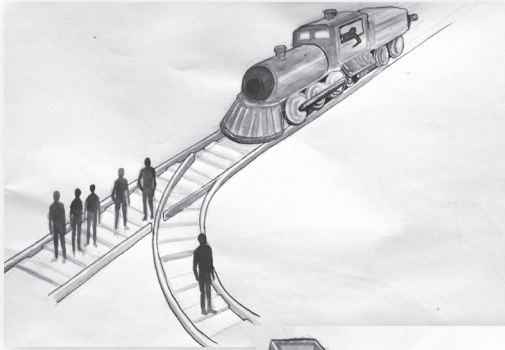
De rechter zou dan als eerste figuren laten oppakken die zich op de borst slaan omdat ze zo hard optreden tegen criminaliteit, maar niets doen aan de oorzaken ervan.³¹ Omgekeerd zou het probleem van de vrijheid ook de pretenties moeten temperen van begaafde – of anderszins rijk geboren mensen – die menen recht te hebben op een buitensporig aandeel in de beschikbare middelen op grond van ‘eigen verdienste’. Ook zij zijn immers grotendeels – zo niet geheel – het product van de toevallige omstandigheden die ze belichamen.

Morele dilemma's

HET VALT TE VERWACHTEN DAT DE NEURO-
psychologie belangrijk bewijs zal leveren voor
onze revolutionaire moraal. Niet omdat dit per-
spectief op onze menselijkheid zomaar uit een her-
senscan tevoorschijn zal komen, maar omdat deze
theorie noodzakelijk zal blijken om onze keuzes
en de daarmee samenhangende hersenprocessen
adequaat te interpreteren. In dit hoofdstuk wil ik
de aandacht vestigen op recente bevindingen uit
dit onderzoeksveld die het hier uiteengezette per-
spectief op de menselijke moraal onderschrijven.
Uit het contrast met de gangbare interpretaties zal
blijken dat het darwinistische paradigma velen op
een dwaalspoor heeft gebracht wat de menselijke
natuur betreft.

In de neuropsychologie probeert men onder
andere aan de hand van morele dilemma's vat te krij-
gen op onze menselijkheid.³² In het kader van dit
schrijven is vooral het verschil van belang dat zich
bijvoorbeeld in de onderstaande situaties voordoet.

Aan proefpersonen wordt gevraagd of zij denken
dat het moreel is toegestaan om een op hol gesla-

gen trein op een zijspoor te sturen, zodat maar één persoon wordt gedood in plaats van de vijf, zoals in de linker tekening. Bij een ander dilemma wordt gevraagd of zij denken dat het moreel is toegestaan om vijf levens te redden door een zware man van een brug te duwen die dan een op hol geslagen trein net genoeg zou tegenhouden zodat de vijf kunnen vluchten.

De overgrote meerderheid blijkt in het eerste geval wel in te grijpen en in het tweede geval niet. Dat is opvallend, omdat het in beide gevallen mogelijk is om slechts één mens te laten sterven in plaats van vijf. De vraag is nu welke morele overwegingen of gevoelens het verschil maken tussen die twee situaties. Wat weerhoudt mensen ervan om vijf levens te redden door er slechts één op te offeren? Uitgaande van dit boek is het antwoord betrekkelijk eenvoudig: het grote verschil is dat in het eerste geval zes gelijkwaardige onschuldige mensen in gevaar zijn waarvan we er 5 redden door in te grijpen. In het tweede geval is de situatie totaal anders, omdat we de persoon op de brug als slechts een middel gebruiken; als een ding om de trein tegen te houden. Waarschijnlijk zien de proefpersonen intuïtief (door onbewuste redenering) in dat zo'n moord voor 'het goede doel' op een fundamentele manier indruist tegen de moraal die ons juist menselijk maakt. Ze begrijpen intuïtief dat zulk handelen een aanslag zou zijn op hetgeen we juist met onze revolutionaire moraal trachten te bereiken en te beschermen. Namelijk: de symbolische waardering die ons boven de rest van de natuur verheft en ons leven zin geeft. Door deze eigenzinnige moraal daarentegen botweg te ontkennen en een onschuldig persoon te offeren, zouden we de ander devalueren tot een ding en een middel, iets dat wat we niet willen zijn. Kant zelf is helaas te vroeg geboren om te achterhalen hoe en waarom deze moraal daadwerkelijk de kern van onze menselijkheid is gaan vormen. Maar nu, na Darwin, is de oorsprong van deze moraal te

verklaren als een neveneffect van taal. Door taal zijn we onze hersens ‘verkeerd’ gaan gebruiken en verwachtten dat het leven zin heeft *voor ons*. Ons individuele bestaan kreeg voor ons een onmetelijke waarde waarvoor niets in de plaats kan worden gesteld. Dat wil zeggen: een waardigheid.³³ De weerstand om één mens te doden, al kunnen we daarmee vele levens redden, toont aan dat onze moraal gedreven wordt door juist een symbolisch verzet tegen de dood. Het gaat niet over het aantal levens dat we ermee kunnen redden, maar over de waarde die we aan een mensenleven hechten als een doel op zich. We wreken ons als het ware juist met symbolische waardigheid op het leven waarvoor we slechts middelen zijn en kronen onszelf met symboliek tot heiligen. Of in elk geval tot ‘iets’ van onmetelijke waarde: het hoogste doel van het bestaan.³⁴ Door daarentegen iemand botweg van de brug te duwen zouden we deze symbolische waardering geheel ontkennen en daarmee het hele fundament van onze moraal ondermijnen. Dit is echter niet de verklaring die gangbaar is.

De weigering om de man te offeren wordt in dit onderzoeksveld over het algemeen beschouwd als ‘het resultaat van de moeilijke afweging tussen emotie en logica.’³⁵ Volgens hen zouden aangeboren vermogens als empathie en medelijden ons van zo’n koele, onpersoonlijke keuze weerhouden.³⁶ Bij gebrek aan een beter moreel raamwerk vertonen veel onderzoekers daarnaast affiniteit met de utilitaristische benadering van moraal. Vanuit die benadering zou het offeren van de man juist de meest logi-

sche, meest 'rationele' keus zijn. vijf doden is immers erger dan één. Personen die in zo'n situatie niet tot het offeren van een medemens overgaan zouden zo gezien een 'irrationele', op emoties gebaseerde keus maken en eigenlijk een 'morele fout' begaan. Maar dat de utilitaristische benadering op een simpele berekening berust maakt deze niet rationeler dan andere morele redeneringen. De rationaliteit hangt immers af van het doel dat we ermee willen bereiken. Uitgaande van onze revolutionaire moraal zou aan de keuze van de meeste proefpersonen een complexere, deels intuïtieve, maar niet minder rationele redenering ten grondslag liggen.³⁷ Als onze typisch menselijke moraal goeddeels voortkomt uit de projectie van waardigheid op onszelf en elkaar, dan is de weigering om iemand te offeren eigenlijk rationeler dan iemand voor het 'goede doel' te vermoorden. Niet offeren past dan beter bij de manier waarop alles in de *menselijke* rede met elkaar samenhangt, dan zo'n utilitaristisch of semi-rationeel offer.³⁸ Het probleem is dat onderzoekers in de neuropsychologie onze revolutionaire moraal niet begrijpen en daardoor niet in staat zijn om de rationaliteit van hun proefpersonen op waarde te schatten. En wat niet wordt begrepen, wordt al gauw 'irrationeel' genoemd.

Recentelijk is een artikel verschenen dat de visie op de mens zoals dat in dit boek naar voren is gebracht op verschillende fronten ondersteund. Bartels en Pizarro hebben gevonden dat een aantal persoonlijkheidskenmerken voorspellend zijn voor utilitaristische keuzes in niet-klinische populaties:

vooral mensen met psychopathische- en machiavellistische persoonlijkheidskenmerken blijken tot utilitaristische keuzen geneigd én mensen die het leven relatief betekenisloos vinden.³⁹ Dat is precies de uitkomst die je op basis van het hier behandelde perspectief zou verwachten. Onze revolutionaire moraal is immers verweven met zingeving en waarheid, zoals uitgebreid is besproken in het eerste deel. Wie zich er minder door geïnspireerd voelt, minder naar algeheel begrip streeft en minder aan waarheid hecht, zal ook minder van het immateriële geluk genieten dat ermee verbonden is. Een vorm van geluk dat met het gevoel van waardigheid en eigenliefde samenhangt en op zijn beurt weer troost biedt tegen onze sterfelijkheid. Vermengt met Spinoza's filosofie zou je kunnen zeggen dat we het vergankelijke ontstijgen omdat we kennis vergaren van het eeuwige. Langs die weg ontkomen we eraan een zinloos middel van het bestaan te zijn omdat we dit, voor zover we het begrijpen, juist de baas worden. De waardigheid en onafhankelijkheid die we aan ons begrip ontlenen herstelt dan voor een deel het 'verstoorde evenwicht' dat door het bewustzijn van onze sterfelijkheid veroorzaakt wordt.⁴⁰ Iemand die minder betekenis aan het leven hecht, machiavellistisch is, liegt en manipuleert zal in evenredige mate immateriële menselijke waardering ontberen. Het is niet vreemd dat zo iemand het leven zinlozer vindt en ook eerder bereid is een ander, na een simpele rationele berekening als 5 is méér dan één, van de brug te duwen om er vijf levens mee te redden. Omgekeerd krijgt de betekenisvolheid van het

bestaan mede invulling door de bijzondere symbolische waardering van onze medemens, wat ons er juist van weerhoudt deze voor een ‘hoger doel’ te offeren. Het daarom een slecht teken dat sommigen in het veld denken dat de keuze om iemand van de brug te duwen juist zou getuigen van rationaliteit en ontwikkelde verstandelijke vermogens:

‘Might these utilitarians have other psychological characteristics in common? Recently, consistent with the view that rational individuals are more likely to endorse utilitarianism, a variety of researchers have shown that individuals with higher working memory capacity and those who are more deliberative thinkers are, indeed, more likely to approve of utilitarian solutions. In fact, one well-defined group of utilitarians likely shares these characteristics as well—the subset of philosophers and behavioral scientists who have concluded that utilitarianism is the proper normative ethical theory.’⁴¹

In werkelijkheid getuigt juist de weerszin van mensen om een onschuldig medemens te vermoorden van een gezond verstand. Daarom is het feit dat utilitaristen en psychopaten grote overeenkomsten vertonen in hun oordeelsvermogen een belangrijke hint over het *ongezonde* verstand van beide.⁴² Een hint die helaas niet door de onderzoekers wordt opgepikt. Uitgaande van voorliggend perspectief zouden we beter van een ‘rationele stoornis’ bij zowel psychopaten als utilitaristen kunnen spreken dan

van rationaliteit bij de bewuste utilitaristen en van een 'emotionele stoornis' bij de psychopaten⁴³. Bij de eerst genoemde groep gaat er iets mis omdat ze onder invloed van het darwinistische paradigma geen oog meer hebben voor de symbolische aankleding van het leven die ons menselijk maakt. Bij de laatste veelal omdat de stimulus-respons wegen in de prefrontale cortex fysiek zijn aangetast.

Tot slot een aantal belangrijke bevindingen uit het onderzoeksveld van de neuropsychologie: De prefrontale cortex is het gedeelte van de hersenen dat bij de mens verreweg het sterkst ontwikkeld is. Vooral dit deel onderscheidt ons brein van dat van andere dieren. Dit deel zorgt ervoor dat waargenomen emoties en situaties gekoppeld worden aan morele opvattingen. Het reageert op sociale signalen en remt impulsieve, egoïstische reacties af. Sail-lant detail: uit onderzoek is gebleken dat mensen die links stemmen in het politieke spectrum over het algemeen meer mediale prefrontale schors hebben dan mensen die rechts stemmen. Bovendien is de mediale prefrontale schors bij linkse mensen beter in staat om de angstimpulsen van uit de amygdala te onderdrukken.⁴⁴

Hoewel de neurowetenschap nog volop in ontwikkeling is, worden de technieken om onze gedachten in beeld te brengen in snel tempo beter. Het staat vast dat de mediale prefrontale cortex belangrijk is voor onze morele ontwikkeling en voor functies waarmee we van de rest van de dieren verschillen. Het valt te voorzien dat mensen die het meest begaan zijn met het algemeen belang (idealis-

tisch, optimistisch, meer sociaal, meer altruïstisch, minder impulsief, minder angstig, minder agressief, minder opportunistisch, grotere prefrontale cortex) juist de meeste mensen laten sterven bij morele dilemma's, omdat ze niet graag iemand offeren voor het goede doel. Deze tegenstrijdigheid laat zien dat onze revolutionaire moraal niet steunt op een al te simpele berekening (utilitarisme), maar het is ook niet te herleiden tot de grote invloed van irrationele emoties. Juist niet. De meest menselijke mensen zullen een grotere gevoeligheid tonen voor wat we 'rationele emoties' zouden kunnen noemen. Zij zullen de meeste 'pijn' in de hersenen laten zien bij verkeerde redeneringen of leugens omdat coherentie, integriteit en eerlijkheid intrinsiek met onze revolutionaire moraal verbonden zijn. Liefde voor waarheid en een sterke behoefte aan algehele samenhang in het denken zal verbonden blijken met een neiging tot de erkenning van ieders waardigheid *als mens*: als een doel op zich. Deze vorm van denken zal in de toekomst weer het meest rationeel genoemd worden, omdat mensen die zo denken ook op andere vlakken het beste oordeelsvermogen zullen tonen. Zij zullen immers meer factoren meewegen in hun besluiten, dit als gevolg van hun grotere streven naar begrip in het algemeen, wat ook leidt tot een begripvolle moraal. Het leuke is nu dat veel van de bekritiseerde onderzoekers zichzelf al tegenspreken op het moment dat ze ons met argumenten van bepaalde morele opvattingen willen overtuigen (en dat willen ze!) In hun boeken strijden ze *met argumenten* tegen onder meer homohaat,

inadequate straffen, stompzinnig populisme, achterstelling van 'onrendabelen', bijgeloof, onrechtvaardige en ongezonde economische omstandigheden. Stiekem zijn het dus heldhaftige spreekbuizen van onze revolutionaire moraal. Niet omdat ze zo vreselijk empathisch zijn en daarin het goede voorbeeld geven – wat consistent zou zijn met het darwinistische paradigma – maar omdat ze overtuigd zijn van bepaalde inzichten die inderdaad waar zijn en toevallig morele consequenties hebben. Zij verzetten zich tegen immorele onzin, zoals Galilei dat deed met onzin over de omwenteling van hemellichamen. Voor Galilei was het idee dat de aarde het middelpunt van ons zonnestelsel zou zijn een 'stimulus' waarop maar één respons mogelijk werd in zijn neurale netwerk: onzin! ... ook al koste het hem bijna zijn leven. Die respons had niets te maken met zijn empathische vermogens maar alles met het feit dat het inderdaad onzin was. Zo is het ook met ons morele inzicht. Goede argumenten hebben onze moraal menselijk gemaakt. Waarheid en haar argumenten zijn de oorzaak van de emancipatie van vrouwen, de afschaffing van de slavernij, het langzaam verdwijnen van allerlei bijgeloof waardoor mensen worden onderdrukt en meer van dergelijke zaken. Tegenwoordig passen bepaalde dingen die we ooit dachten eenvoudigweg niet langer bij de manier waarop we onszelf en de wereld begrijpen. Andere, zoals gelijk stemrecht en de algemene toegang tot scholing en gezondheidszorg passen er juist wel goed bij als morele idealen. Dat wil zeggen: het past bij het huidige streven om onze maatschappij

op een begrijpelijke manier in te richten. Het economische handelen wordt echter nog grotendeels beheerst door een immoreel ordeningsprincipe; de markt. Dit heeft verregaande consequenties die in het tweede deel van dit boekje uitgebreid worden besproken.

Concluderend kan worden gesteld dat in het onderzoeksveld van de neuropsychologie een factor over het hoofd wordt gezien die juist grote invloed heeft op de impuls-responswegen in ons neurologische netwerk: taal. Men lijkt blind voor de invloed van argumenten en begrippen als 'onschuld' en 'waardigheid'. Argumenten en begrippen die in belangrijke mate onze emoties en gevoelens beïnvloeden. Spinoza heeft als geen ander laten zien welke invloed het streven naar begrip kan hebben op onze gemoedstoestand. Toch vraagt Antonio Damasio zich in *Het gelijk van Spinoza* nog af wat de oorzaak nu is van al ons gepieker. En in plaats van direct in te zien dat taal hiervan de oorzaak is, denkt hij dat dit 'in de eerste plaats' het gevolg is 'van het feit dat we gevoelens hebben. Niet alleen emoties, maar ook gevoelens. Vooral gevoelens van empathie waardoor we ons volledig bewust worden van onze natuurlijke gevoelsmatige medeleven met de ander'. Damasio vergist zich, net als Dick Swaab en Victor Lamme. Allemaal onderschatten ze de invloed van taal op ons brein. We delen vele emoties en gevoelens met dieren die dicht bij ons staan in de evolutionaire levensboom, maar we zitten anders in elkaar en het verschil komt door taal. Want door taal (in combinatie met zelfbewustzijn en een sterk geheue-

gen) zijn we, zoals gezegd, onze hersenen ‘verkeerd’ gaan gebruiken en op zoek gegaan naar een leven ‘dat meer omvat dan ons onmiddellijke bestaan’ – een behoefte die ook Damasio erkent.

Taal, muziek & moraal

DE MORAAAL DIE ONS MENSELIJK MAAKT HEEFT eerder een esthetische dan een functionele dimensie. Omdat we zijn gaan denken dat het leven zin moet hebben *voor ons* zijn we gedwongen om het leven bijzonder te maken voor onszelf; om bijzonder *te zijn*. Een leven volgens eigen inzicht, oftewel, volgens ‘de Rede’ was voor denkers als Spinoza, Leibniz en Kant dan ook de ultieme vorm van vrijheid: het hoogst mogelijke goed. Een leven dat daarentegen zin heeft *met betrekking tot een doel dat wij niet zelf hebben bepaald*, doet ons ‘instinct voor opstand’ in actie komen en onze moraal van richting veranderen. De kern van dit instinct is immers dat de mens zich ertegen verzet slechts een middel tot iets anders te zijn. Op deze manier dwingt ons streven naar zingeving tot kunst, tot een symbolische aankleding van het leven. Ook heldendaden zijn een vorm van kunst die we mooi vinden omdat het onze symbolische waarde onderschrijft en zo troost biedt

tegen onze sterfelijkheid. Het maakt méér van ons dan we zonder kunst en moraal zijn. Heldedaden kunnen een ervaring van schoonheid oproepen die verweven lijkt met het soort schoonheid dat de allermooiste muziek in ons oproept. Muziek die we, net als morele helden, ‘open’, ‘eerlijk’ en ‘liefdevol’ zouden kunnen noemen. Het is kunst die refereert aan een symbolische wereld van orde en harmonie die anders is dan de wereld waarin we leven. Zulke kunst brengt een abstracte wereld tot leven die ons verheft en zin geeft aan ons leven. Zonder zulke aankleding zou het leven zo doelloos en zinloos zijn als het is. Met taal, muziek en moraal scheppen we daarentegen een eigen wereld waarvan we het middelpunt zijn en genieten daarbinnen van een wereld die is ingericht naar onze eigen maatstaven. In *Leibniz' levende gedachten* staat een mooi citaat waarin Leibniz deze mysterieuze grammatica van onze menselijkheid als volgt bespreekt:

‘De muziek bekoort ons, hoewel haar schoonheid bestaat in de overeenstemming der getallen alleen, en in een berekening, die in ons onopgemerkt blijft, maar toch door onze ziel niet wordt verzuimd, van de kloppingen of trillingen der klankgevende lichamen, die elkaar volgens zekere intervallen ontmoeten. Het genot dat het gezichtsvermogen ondervindt in de schone verhoudingen is van dergelijke aard; en de genietingen der overige zintuigen komen op iets daaraan gelijks neer, hoewel wij hiervan geen duidelijke uitleg kunnen geven.’⁴⁵

In zijn hoofdwerk *Theodicy* legt Leibniz een relatie tussen bovengenoemde ‘berekeningen’ en de menselijke moraliteit. Hij relateert alles ‘tot god als tot een middelpunt’. Ongelovigen (zoals ik) moeten daar een beetje doorheen lezen om te zien dat de verbanden die hij legt minder gedateerd zijn dan ze soms lijken.⁴⁶

‘Order, proportions, harmony delight us; painting and music are samples of these: God is all order; he always keeps truth of proportions, he makes universal harmony; all beauty is an effusion of his rays. It follows manifestly that true piety and even true felicity consist in the love of God, but a love so enlightened that its fervour is attended by insight. This kind of love begets that pleasure in good actions which gives relief to virtue, and, relating all to God as to the centre, transports the human to the divine. For in doing one’s duty, in obeying reason, one carries out the orders of Supreme Reason. One directs all one’s intentions to the common good which is no other than the glory of God. Thus one finds that that there is no greater individual interest than to espouse that of the community, and one gains satisfaction for oneself by taking pleasure in the acquisition of true benefits for men. Whether one succeeds therein or not, one is content with what comes to pass, being once resigned to the will of God and knowing that what he wills is best.’⁴⁷

Essentieel lijkt me in het bovenstaande citaat dat

Leibniz spreekt over liefde tot God, ‘*maar* een liefde die zo verlicht is dat zijn vurigheid wordt bijgestaan door inzicht’. In zo’n uitspraak zit mogelijk een kiem van het begrip dat met ons voortschrijdend inzicht steeds meer aan het licht is gekomen, namelijk dat er een omkering is van oorzaak en gevolg in religieuze perspectieven. God is dan een begrip om woorden te geven aan een vorm van liefde die wordt bijgestaan door inzicht en is niet de oorzaak ervan. Op dezelfde manier kunnen zaken die aan god of de duivel worden toegeschreven gerelateerd worden aan de mate waarin ze in harmonie of juist disharmonie zijn met de morele muzikaliteit van de menselijke geest. Misschien dat de werking van natuurlijke selectie heeft bijgedragen aan dit fenomeen, zodat we intuïtief een harmonisch geordende geest herkennen aan zijn taal, muziek en moraal.⁴⁸ Onze revolutionaire moraal en het idee van morele gelijkwaardigheid zou dan een harmonische samenklank zijn in de menselijke rede die we onwillekeurig intuïtief goedkeuren en met de tijd zijn gaan verfijnen. Misschien zoals we ook recepten voor chocoladetaart zijn gaan verfijnen om er een perfecte prikkeling van onze smaakzintuigen mee te bereiken. Het valt echter niet altijd mee om een perfecte chocoladetaart te bakken, al helemaal niet als de ingrediënten te wensen overlaten. Met onze moraal is het net zo, aangezien het lichaam zeker niet altijd reageert als een gedisciplineerd orkest. De hoogste vorm van kunst blijft echter de kunst die tracht onze ‘supreme reason’ aan te spreken. Voor mij doet Bach zoiets, maar ook Bob Marley in sommige van

zijn combinaties van tekst en muziek. Zulke kunst wekt dan een sterk gevoel van zuivere schoonheid en geluk; van waarheid. Het leven kan bijna niet mooier dan wanneer we vervuld zijn van zo'n gevoel. Bij de ingang van het Kröller Müller Museum staat een mooie tekst over de manier waarop kunst en waarheid met elkaar verweven zijn:

'The true artist helps the world by revealing mystic truths.'⁴⁹

'Mystic truths' die voor een deel berusten op betrekkingen die, zoals Leibniz het stelde, 'in ons onopgemerkt blijven', maar toch 'door onze ziel niet worden verzuimd'. Hij relateerde dit aan God. En nog altijd wordt zulke schoonheid en moreel inzicht door velen aan 'iets goddelijks' toegeschreven. In de 'Ethica Nicomacheia' van Aristoteles, een boek uit de klassieke oudheid dat nog altijd erg populair is onder hoogleraren filosofie, stelt Aristoteles dat het verstand óók, zelfs meer dan wat ook, de mens zelf is...

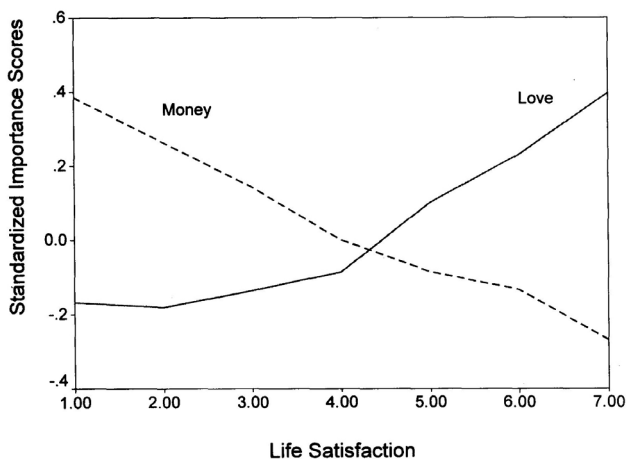
'Als het verstand dus in vergelijking met de mens iets goddelijks is, dan is ook het leven volgens het verstand goddelijk in vergelijking met het menselijke leven (...) En, wat we al eerder hebben gezegd is ook nu weer van toepassing: wat elk wezen van nature eigen is, is voor dat wezen het beste en het aangenaamste, en bijgevolg is dat voor een mens het leven volgens het verstand, omdat het ver-

stand immers meer dan wat ook de mens zelf is.
Dit leven is ook het gelukkigste.⁵⁰

Het is de vraag of ieder mens werkelijk zo gelukkig wordt van een al te verstandelijk leven, tenzij met een 'leven volgens het verstand' een leven wordt bedoeld waarbij je af en toe lekker onverstandig mag zijn. Het verstandige eraan is dan dat het onverstandige binnen de perken blijft en je jezelf of anderen niet te veel in de weg zit of schade berokkent.

Ter afsluiting nog het volgende: De ontmaskering van allerlei leugenachtige geloofssystemen heeft ons onmiskenbaar in belangrijke mate bevrijd van een nodeloos juk en ons realistischere mensen wereldbeeld heeft ons veel goeds gebracht. Dat is winst. Maar tegenwoordig zijn velen cynisch ten aanzien van de menselijke moraal waardoor goede bedoelingen vaak argwaan wekken en uit de toon vallen. Veel wijst erop dat we zijn doorgeslagen in een onnatuurlijk materialisme. Dit is onder andere het gevolg van een verkeerd, al te darwinistisch zelfbeeld alsmede het kapitalistische ordeningsprincipe dat dit verkeerde zelfbeeld bestendigt en versterkt. Het is de vraag hoe gelukkig we worden van een bestaan dat door haast en egoïstisch gedrag overheerst wordt en dat gericht is op het vergaren van zoveel mogelijk geld. Een grafiek in het artikel 'Money and Happiness' van E. Diener en S. Oishi liegt er niet om: hoe belangrijker mensen geld vinden, hoe minder gelukkig ze zijn. Voor liefde geldt het omgekeerde en deze resultaten zijn onafhankelijk van het land of het individuele inkomen. De onderzoe-

kers stellen in het artikel vast dat ‘sterk gemotiveerd worden door geld gerelateerd is aan minder geluk, al is er veel onzekerheid over de psychologische processen die dit veroorzaken.’⁵¹

Liefde voor taal, muziek en moraal is in al zijn verscheidenheid universeel bij de mens. Het is een vorm van liefde die wordt bijgestaan door (intuïtief) inzicht. Een vorm van liefde die we delen, die ons menselijk maakt en die beter harmoniseert met de ‘wetten van onze eigen natuur’ dan we soms durven te geloven.

DEEL II

Kapitalistische democratie

ONZE REVOLUTIONAIRE MORAAAL HEEFT ONtegenzeggelijk vorm gegeven aan vrijwel alle moderne politieke systemen van de wereld. In de constitutie van deze democratieën staat ondubbelzinnig dat iedereen gelijk is voor de wet en iedereen één stem krijgt in de politieke macht. Iedereen telt, onafhankelijk van de toevallige omstandigheden waarin hij of zij geboren is. De term ‘democratie’ liegt er ook niet om: ‘het volk regeert’. De verdeling van de maatschappelijke middelen wordt echter goeddeels overgelaten aan het kapitalistische ordeningsprincipe en die distribueert ze niet bepaald volgens morele beginselen. De vraag of de ene vorm van arbeid wel eerlijk tegen de andere wordt geruild is in dit economische systeem zelfs weinig relevant. Daarmee verliest het in evenredige mate zijn morele dimensie. In tegenstelling tot de gelijkheid binnen het democratische ordeningsprincipe vertegenwoordigen we binnen het economische raamwerk

een relatieve waarde. Deze waarde is afhankelijk van de vraag naar onze potentiële diensten of de waarde die we vertegenwoordigen als consument, aandeelhouder of investeerder. Marktwerking bepaalt onze prijs, moreel inzicht en redelijkheid worden daaraan ondergeschikt gemaakt. Gevolg is dat inkomsten uit gezamenlijke arbeidsproducten volkomen scheef verdeeld raken over hen die ervoor gewerkt hebben. Terwijl sommigen zich zullen verbazen over de onoverzichtelijke hoeveelheden geld die door dit systeem naar ze toevloeien, zullen anderen zich door hetzelfde ordeningsprincipe gedwongen zien hard te werken voor een schamel inkomen. Eerder geholpen dan gehinderd door de dynamiek van dit economische systeem kan een beperkte groep mensen zich op deze manier het overgrote deel van de maatschappelijke middelen toe-eigenen. Wie de cijfers hierover raadpleegt komt anno 2012 tot de ontluisterende conclusie dat de 2% rijkste mensen méér rijkdom bezit dan de halve wereldbevolking bij elkaar. De armste helft van de wereldbevolking beschikt daarentegen over niet meer dan 1% van de totale rijkdom. De universiteit van de Verenigde Naties komt op basis van een statistische maat voor ongelijkheid (de Gini-waarde) zelfs tot de vergelijking dat als 10 mensen een taart zouden verdelen zoals we dat met de rijkdom op aarde doen, één persoon 99% van de taart voor zichzelf zou nemen.⁵² Daarbij komt dat de inkomensverschillen zowel binnen landen als tussen landen over het algemeen zijn toegenomen.⁵³ In de Verenigde Staten bijvoorbeeld, steeg het huishoudelijk inkomen van

de allerrijksten tussen 1979 en 2007 met 275%. Het inkomen van de minder bedeelden steeg met slechts 18%. Het voorgaande betekent dat de exorbitante inkomsten van de rijksten 15 keer zo sterk groeiden als die van de armere laag van de bevolking.⁵⁴ Cijfers veranderen natuurlijk voortdurend en er zijn allerlei kanttekeningen te plaatsen, maar dát de middelen opvallend slecht verdeeld worden behoeft duidelijk geen betoog.

Daar komt bij dat het kapitalistische ordeningsprincipe gepaard gaat met veel onzekerheid, waar vooral de mensen met lage inkomens onder te lijden hebben. Van de ene op de andere dag kan het gebeuren dat een werkgever het plan opvat te vertrekken omdat elders goedkopere productiemiddelen (mensen) gevonden zijn. Dat is weliswaar een kans voor de commerciële onderneming, maar het betekent ook dat aan velen het bestaansrecht in de vorm van werk en inkomen wordt ontnomen. Zulke beslissingen getuigen van een systematische onverschilligheid jegens het individu, al wordt de ellende die erdoor teweeg wordt gebracht als een normaal neveneffect van het systeem geaccepteerd. De onderwerping aan het kapitalistische ordeningsprincipe wordt in zulke situaties dan ook helder aan het licht gebracht. Het toont immers dat het vergankelijke individu voor dit systeem een middel is ter reproductie en vermeerdering van kapitaal en niet het hoogste doel ervan. In een overheersend kapitalistische omgeving moet onze menselijkheid dan ook veelal wijken voor stompzinnige logica zoals die bij een wapenwedloop. In tijden van oorlog leidt

zo'n wapenwedloop tot ongekende verspilling van maatschappelijke middelen ter vermeerdering en verbetering van oorlogstuig. Dankzij zo'n concurrentiestrijd ligt de aarde inmiddels vol massaver-nietigingswapens waarmee we onszelf eenvoudig kunnen uitroeien. Niemand heeft dit ooit gewild, maar het is het logische resultaat van een uit de hand gelopen concurrentiestrijd om te overleven, om niet door de vijand voorbij te worden gestreefd.⁵⁵ Het economisch handelen wordt door een zelfde soort wedloop gedreven. Ook hier is sprake van een grootschalige verspilling van maatschappelijke middelen, nu echter ter vermeerdering en verbetering van winstgevende producten en diensten.⁵⁶ De ongebreidelde groei van wapentuig respectievelijk consumptiegoederen is niet zozeer een nastrevens-waardig doel op zich, maar slechts een neveneffect van de doelloze concurrentiestrijd om het bestaan. De mens is in beide gevallen ook eerder te beschouwen als een gevangene van de dwingende concurrentielogica die inherent is aan het systeem, dan als een wezen dat vrij is om naar eigen inzicht te leven. De eerder genoemde oproep van Richard Dawkins om in opstand te komen tegen de tirannie van onze zelfzuchtige replicatoren blijkt ook op de inrichting van onze economie van toepassing:

'We are built as gene-machines and cultured as meme machines, but we have the power to turn against our creators. We, alone on earth, can rebel against the tyranny of the selfish replicators.'⁵⁷

Het kapitaal, waar de concurrentiestrijd in onze kapitalistische democratieën om draait, is ook een ‘selfish replicator’. Daarmee is het probleem van het kapitalistische ordeningsprincipe een fundamenteel probleem, omdat het als systeem indruist tegen de revolutionaire moraal die ons menselijk maakt. Het is een ordeningsprincipe waartegen we onwillekeurig in opstand komen omdat we rebelleren tegen alle systemen waarin we slechts dienst doen als een middel ter reproductie en vermeerdering van wat dan ook. Het hoogste doel van onze systemen kan alleen de mens zelf zijn. Dat wil zeggen: ons welzijn en de erkenning van onze waardigheid als hoogste doel van het bestaan. Dat is de onvermijdelijke moraal van ons verhaal. We zijn al een eeuwigheid bezig aan een vrijheidsstrijd tegen alle machten die ons leven op een – in onze termen – onbegrijpelijke manier beheersen. Deze moraal drijft de vermenselijking van onze soort, dat wil zeggen: onze menswording. *Mens-wording*, omdat onze menselijkheid onmiskenbaar een proces is dat zich mede onder invloed van voortschrijdend inzicht ontwikkelt. De formulering van het democratische ideaal is daarin een belangrijke stap geweest. Leven naar democratische richtlijnen is echter geen geringe opgave voor een aap die wat zijn menswording betreft nog nat achter de oren is. Daarbij werkt het kapitalistische ordeningsprincipe dit proces tegen, omdat het in zijn werking juist ongelijkheid creëert. Toch wordt het fundamenteel immorele karakter van ons economische systeem relatief weinig geproblematiseerd. Deels komt dit omdat er een kleine groep

is met veel economische en politieke macht die er geen baat bij heeft als de negatieve aspecten van dit systeem al te veel aandacht krijgen. De bedrijven waarin wij werken, de kranten die wij lezen en de televisiezenders die wij kijken zijn vrijwel allemaal in handen van deze machtige minderheid. Zij beheersen dus onze informatievoorziening, aandacht en mogelijkheden om ons middels een inkomen bestaansrecht te verwerven.⁵⁸ Daarbij wordt een groot deel van onze tijd en energie in beslag genomen door de kapitalistische leefwijze. Deze gaat gepaard met een constante druk om ‘succesvol’ te zijn of op z’n minst de behaalde economische stabiliteit te waarborgen. Er blijft weinig tijd over om tot jezelf te komen, te ontdekken wat bij je past en wat werkelijk de moeite waard is in het leven. Zulk soort reflectie wordt in een overheersend kapitalistische omgeving ook al snel als ‘onproductief’ gezien. Door de haast en gebrek aan reflectie over de doelen die we ons in het leven stellen, blijft de stompzinnigheid van onze economische organisatie door velen onopgemerkt. Of het wordt als een onafwendbaar lot kritiekloos geaccepteerd. De kleine minderheid die de winst opstrijkt waar de meerderheid hard voor werkt, vaart er wel bij (in materiële zin). Zo beschouwd leidt reflectie slechts tot *een andere vorm van productiviteit* die Gottfried Wilhelm Leibniz uitermate eenvoudig heeft gevat in de volgende woorden:

‘(...) we can only will what we think good, and the more developed the faculty of understanding is the better are the choices of the will.’⁵⁹

Naarmate we ons menselijke begripsvermogen ontwikkelen, zal wat we goed vinden en willen onvermijdelijk gaan afwijken van hetgeen we goed *moeten* vinden en *moeten* willen met het oog op de economische concurrentiestrijd. De dwingende logica van het kapitalistische ‘begripsvermogen’ gaat namelijk niet veel verder dan de wetten die door een doelloze concurrentiestrijd aan ons worden opgelegd. Deze ‘manier van denken’ kan als volgt worden getypeerd:

‘Zorg te allen tijde voor een steeds grotere productie én consumptie van producten, zodat er voldoende winst gemaakt wordt die aan aandeelhouders kan worden uitgekeerd. Doe je dit minder dan je concurrenten dan verlies je in evenredige mate je bestaansrecht in de kapitalistische omgeving. Houd je je niet aan deze logica dan krijg je een draai om de oren van mijn ‘onzichtbare hand’ en lig je eruit.’

Het beoogde doel van deze economische concurrentie-logica is niet het geluk en welzijn van mensen, maar voortbestaan door de reproductie en vermeerdering van kapitaal. Het draait in dit systeem uiteindelijk om het efficiënt genereren van winst. In tegenstelling tot Marx, die uiterst kritisch was over het kapitalistische ordeningsprincipe, geloofde Adam Smith juist in de heilzame werking van de economische concurrentiestrijd. Mensen hoefden volgens hem slechts hun eigenbelang te volgen en zouden daarmee *onbedoeld* ook het algemeen be-

lang dienen. Hij noemde dit fenomeen de werking van de 'onzichtbare hand', zoals bijvoorbeeld in het volgende citaat:

'... he intends only his own gain, and he is in this, as in many other cases, led by an invisible hand to promote an end which was no part of his intention. Nor is it always the worse for society that it was no part of his intention. By pursuing his own interest he frequently promotes that of the society more effectually than when he really intends to promote it.'⁶⁰

Al is het niet zijn bedoeling geweest, de filosofie van Adam Smith heeft bijgedragen aan een gevaarlijke morele passiviteit bij een zeer machtige groep mensen. Hun geloof in de onzichtbare hand maakt dat goede intenties en moreel inzicht door hen van ondergeschikt belang worden geacht voor het welvaren van de maatschappij. Het geloof in de heilzame werking van de markt ontheft hen van de verantwoordelijkheid die ze op een bepaald moment hebben voor de onrechtvaardige situaties waarvan ze profiteren. Sterker nog, het geloof in de onzichtbare hand kan weldoeners maken van mensen die stinkend rijk zijn geworden van de winst die ze niet hebben willen delen met de mensen die ervoor gewerkt hebben. Het is dus niet toevallig dat dit geloof populair is onder degenen die het meest van de werking van de 'onzichtbare hand' profiteren. Een groep die daardoor ook moeilijk te motiveren is om de systematische immoraliteit als gevolg van het ka-

pitalistische ordeningsprincipe te bestrijden. Denk aan 'topmanagers' die exorbitante bonussen opstrijken terwijl ze tegelijk de mensen op straat zetten waaraan ze jarenlang rijkelijk hebben verdiend. Misschien wel mensen die altijd hard en goed hebben gewerkt, maar om een of andere economische reden overbodig zijn geworden als productiemiddel. De topmanagers wassen hun handen in onschuld met het geloof in de marktwerking, terwijl de ontslagen werknemers hun onderwerping aan een onverschillig ordeningsprincipe accepteren als een onvermijdelijke lotsbestemming.

Een tweeslachtige opvoeding

TEGENWOORDIG WORDEN DE MEESTE MENSEN geboren in kapitalistische democratieën. Het democratische component wil van ons verstandige, kritische burgers maken die over veelal complexe politieke vraagstukken kunnen meebeslissen. Burgers die in vrijheid mogen proberen hun doelen in het leven te verwezenlijken en begrijpen dat ze dit met anderen in de maatschappij moeten afstemmen waarvoor hetzelfde geldt. De kapitalistische component eist echter onze deelname in de economische strijd waaraan de maatschappij zich heeft gecommitteerd. Voor deze strijd zijn mensen nodig die zo hard mogelijk willen werken en zoveel mogelijk willen consumeren. De doelen van het democratische en het kapitalistische ordeningsprincipe zijn zo verschillend, dat het combineren van beide in één politiek-economisch systeem onvermijdelijk tot grote tegenstrijdigheden leidt. Voor een deel worden we namelijk gestimuleerd om 'het bewust-

zijn van onszelf als intelligentie, dus als redelijke en door de rede werkzame, dat wil zeggen: vrij werkende oorzaak' te ontwikkelen⁶¹ – zoals Kant dat mooi zegt. Maar anderzijds is de ontwikkeling van een gedachteloze ambitie en een onverzadigbare consumptiedrift olie in de economische machine. De problematische co-existentie tussen het kapitalistische en het democratische ordeningsprincipe die hiervan het gevolg is, wordt in een artikel van Heilbroner over 'de logica van het kapitalisme' als volgt omschreven:

'The ideological problem for capitalism thus arises from the need to explicate rulership in a society where two structures of authority occupy the same space, engage in the same activities and command the obedience of the same persons, but fail to recognize their complementary coexistence.'⁶²

Een steeds groter probleem voor de co-existentie van het democratische en het kapitalistische ordeningsprincipe is het *ondemocratische* karakter van kapitalistische ondernemingen. Door de globalisering hebben sommige multinationals inmiddels een totale omzet die groter is dan het bruto binnenlands product van complete landen.⁶³ Zulke gigantische commerciële bedrijven hebben een steeds grotere invloed gekregen op de inrichting van ons leven, terwijl we als individu weinig tot niets te zeggen hebben over de besluiten die door deze machtige organisaties worden genomen. Ook deze elementaire

kwestie wordt in het bovengenoemde artikel helder naar voren gebracht:

'It is universally considered to be an infringement on the rights of citizens if they cannot cast a vote on the determination of national or local affairs. No such infringement is felt, however, when these same citizens are denied the opportunity to cast a vote on the determination of the affairs of the company that employs them. So too, it is an elemental proposition of democracy that every voting citizen has the right to cast but one vote, whereas it is an equally elemental proposition of capitalism that every market participant may rightly cast as many votes as his or her wealth permits.'⁶⁴

Grote ondemocratische organisaties beschikken in toenemende mate over ons bestaansrecht in de vorm van werk, inkomen en huisvesting. Maar ook hun invloed op bijvoorbeeld universiteiten neemt steeds meer toe, waarmee zelfs de bastions van het kritische denken steeds meer onder invloed raken van de stompzinnige verspilling van middelen en tijd door een concurrentiestrijd om het bestaan.

Mede door de invloed van het kapitalistische ordeningsprincipe op het kritische denken is verwar- ring ontstaan over de morele idealen onderliggend aan de infrastructuur van onze moderne democra- tieën. De oorspronkelijke idealen van vrijheid, ge- gelijkheid en broederschap worden veelal bezoedeld om in overeenstemming te kunnen worden gebracht

met doelen die eigenlijk horen tot de noodzakelijke dienstplicht in een economische concurrentiestrijd. De idealen van gelijkheid en broederschap worden dan overstemd door het ideaal van de vrijheid. Bovendien worden aan deze vrijheid belangrijke voorwaarden gesteld waarvan de voornaamste de economische dienstplicht zelf is. Het is een vrijheid die je moet verdienen door het spel mee te spelen en je te onderwerpen aan de onverschillige wetten van het kapitalistische ordeningsprincipe. Het is voor een deel de vrijheid van een asociale marionet in een gouden kooi. Het oorspronkelijke ideaal van de vrijheid heeft echter betrekking op de mogelijkheid om te doen wat je wilt. Om te leven naar eigen inzicht, in plaats van geleefd te worden door een doelloze concurrentiestrijd. Zulke vrijheid, waarbij we leven naar onze eigen wetten, is onlosmakelijk verbonden met gelijkheid en broederschap omdat we begrijpen dat zulke vrijheid iedereen in gelijke mate gegund is.

Hoe belangrijk het is om aan de werkelijke, verlichte vorm van vrijheid te werken en daarmee ook aan de idealen van gelijkheid en broederschap, wordt akelig geïllustreerd door de opkomst van Hitler in de jaren dertig. De morele hel die daar ontstond was volgens psychoanalyticus Erich Fromm het gevolg van 'economische, sociale en politieke omstandigheden' die géén mogelijkheid boden tot 'positieve verwezenlijking van vrijheid'. Duitsland verkeerde na de Eerste Wereldoorlog in een zware economische crisis. De materiële en immateriële omstandigheden van veel Duitsers waren instabiel

geworden, het dagelijkse leven zwaar en frustrerend. Hitler wist met zijn simplistische en rancuneuze retoriek de frustraties handig te bespelen en te mobiliseren om er vervolgens één van de meest zwarte bladzijden van de menselijke geschiedenis mee te schrijven. Fromm moest, net als Albert Einstein, vluchten voor de morele degeneratie in dat land. Deze denkers waren immers officieel joods en *dus* een object van haat geworden. Hoe de ontketening van zulke stupiditeit met een verkeerde economische organisatie samenhangt heeft Einstein in 1938 als volgt opgeschreven in een brief aan de toekomst:

‘(...) We hebben geleerd hoe we kunnen vliegen en we kunnen boodschappen en nieuws zonder enig probleem door middel van elektrongolven over de hele wereld verzenden. De productie en de verspreiding van goederen verloopt echter totaal ongeorganiseerd, zodat iedereen met de angst moet leven uit de economische kringloop te worden gestoten, en op die manier aan ontbering moet lijden (...).⁶⁵

Natuurlijk was de opkomst van het nazisme en de daaropvolgende ongekende morele ramp in Europa een zeer complexe samenloop van omstandigheden. Een ramp die dus ook alléén uit een samenspel van verschillende oorzaken kan worden verklaard. Desondanks is wel duidelijk dat materiële instabiliteit een gevaarlijke bron van frustratie kan zijn, die ongelofelijke immoraliteit in mensen kan

losmaken. Het heeft er in elk geval toe bijgedragen dat zeven jaar nadat Einstein zijn briefje aan de toekomst schreef er ongeveer zes miljoen joden, honderdduizenden zigeuners, honderdduizenden gehandicapten en vele duizenden homoseksuelen op een systematische manier waren vermoord. De droom van een gefrustreerde populist heeft uiteindelijk aan meer dan 60 miljoen mensen het leven had gekost. Daarom is het van het grootste belang om in tijden van relatieve vrede en stabiliteit onze menselijkheid te bestendigen. Want gelukkig is het omgekeerde ook waar: een grote materiële stabiliteit kan een belangrijke bron van vrede zijn.⁶⁶ Wie dus kennis neemt van de meest donkere dagen van het menselijke bestaan, beantwoordt de kleurrijke bladzijden van een gunstig lot niet alléén met dankbaarheid, maar doet er ook alles aan om zoiets nooit meer te laten gebeuren. Hitler en de Holocaust kunnen daarbij gelden als een onvergeeflijke fout die in het Europese geheugen gebrand moet zijn, om van te leren. Óók wat de 'ongeorganiseerde productie en verspreiding van goederen betreft'.

Onze menswording kan worden gezien als een langdurig proces van zelfopvoeding. De democratie als een ideaal waartoe we onszelf proberen op te voeden. Maar met het oog op het economische systeem wordt tegenwoordig ook van ons verwacht een dat we succesvol bijdragen aan de groei en vermeerdering van kapitaal, wat onze zelfopvoeding niet ten goede komt. Einstein refereert aan dit probleem in een mooie toespraak uit 1938 die hij hield voor een groep Amerikaanse studenten aan het be-

gin van het collegejaar.⁶⁷ Een toespraak die nog altijd actueel is, omdat het onderwijs in toenemende mate last heeft van het allesoverheersende economische ‘denken’. Einstein zei:

‘Ik hoef nauwelijks te zeggen dat men blij mag zijn dat de religie er alles aan doet te streven naar de verwezenlijking van het morele principe. Maar de morele vereiste is niet alleen een kwestie van kerk en religie, maar de kostbaarste traditionele verworvenheid van de gehele mensheid. Denk in dit verband eens aan de rol van de pers of de scholen met hun concurrentiemethode! Alles wordt beheerst door een knieval voor efficiëntie en succes, en niet door de waarde van zaken en mensen in hun betrekking tot de morele doelen van de menselijke samenleving. Hieraan moet worden toegevoegd de morele verloedering als gevolg van een gewetenloze economische strijd. Het weloverwogen aankweken van het morele gevoel, ook buiten de sfeer van de religie, kan echter ook hier helpen de mens attent te maken op maatschappelijke problemen die hem veel kansen bieden zich met voldoening in te zetten voor een beter leven. Want vanuit een eenvoudig menselijk standpunt bezien, hoeft moreel gedrag niet louter te bestaan uit de strenge eis af te zien van sommige prettige zaken van het leven, maar is het veeleer een sociale belangstelling voor een gelukkiger lot voor allen (...) Moraal, in de nu in het kort geschetste vorm, is geen vastgelegd en star stelsel. Het is meer een standpunt van waaruit alle

vragen die in het leven rijzen kunnen en moeten worden beoordeeld. Het is een opgave waar nooit een einde aan komt, iets dat altijd aanwezig is om ons bij ons oordeel te helpen en ons gedrag te inspireren.'

De macht van argumenten

DE VOORGAANDE KRITIEK OP HET CAPITALISTISCHE ordeningsprincipe vloeit slechts voort uit een evaluatie van dit systeem in termen van onze revolutionaire moraal. Ieder ander systeem dat niet het welzijn van de vergankelijke mens (het volk, de 'demos') centraal stelt, zal op gelijksoortige kritiek kunnen rekenen. Om onze revolutionaire moraal in een wat breder kader te plaatsen zal dit hoofdstuk gaan over het onderscheid tussen 'morele macht' en 'onverschillige macht'.

Morele macht handelt in overeenstemming met de beginselen van onze revolutionaire moraal. Het manifesteert zich in de mate waarin mensen in staat zijn elkaar als gelijkwaardige lotgenoten te behandelen. Onverschillige macht houdt daarentegen weinig rekening met morele overwegingen. Het onderwerpt mensen aan gebeurtenissen waarin hun waardigheid en individualiteit niet wordt onderkend of zelfs geen enkele rol speelt. Natuurram-

pen belichamen een vorm van onverschillige macht. Zulke ongelukken krijgen soms een speciale bedoeling toegewezen met betrekking tot de mens, als zouden het straffen van god zijn of iets dergelijks. Maar sinds het voortschrijdend inzicht ons heeft weggeleid uit het middelpunt der gebeurtenissen is duidelijk geworden dat de niet-menselijke natuur eigenlijk compleet onverschillig is. Onverschillig in deze zin dat het geen waarde hecht aan het feit dat we zo bijzonder zijn voor onszelf. De natuur heeft slechts aandacht voor kurkdroge natuurkunde als 'kracht is massa maal snelheid', 'actie is gelijk aan reactie', 'streef naar zo min mogelijk potentiële energie', enzovoort. In de werking van haar wetten maakt de natuur geen onderscheid tussen mens of vlieg. Om die reden verplettert een lelijke grote steen zonder aarzeling de meest schitterende bloem, simpelweg omdat de natuur geen enkele menselijke gevoeligheid laat zien. Zelfs al was die bloem een prachtig mensenkind, dan nog zou 'de natuur' zich niets van onze waardering van de situatie aantrekken. De natuur lijdt dus aan een soort 'regels zijn regels' mentaliteit, met alle gevolgen van dien. Als de mens zich aan haar harteloze willekeur wil onttrekken, moet het zélf voor een menselijkere omgeving zorgen, en haar kille wedijver in de strijd om het bestaan vervangen door een menselijker alternatief.

De mogelijkheden om de natuur te beheersen zijn sinds de industriële revolutie in een stroomversnelling geraakt. Het is mogelijk geworden om vele vormen van natuurlijke willekeur uit te bannen of

op z'n minst wat beter onder controle te krijgen. Onze macht over de natuur zal altijd te wensen overlaten, maar dat zij is toegenomen kan niet worden ontkend. Onze aanzienlijk gestegen levensverwachting is daarvan misschien wel het beste voorbeeld, gezien de onmetelijke waarde die we hechten aan ons vergankelijk leven.⁶⁸ Maar naast de onverschillige macht van de natuur hebben we ook met onze eigen onverschilligheid te kampen. Een onverschilligheid die deels te wijten is aan het feit dat we zelf ook 'natuur' zijn.⁶⁹ Het 'recht van de zwaarste', zoals bij de verplettering van de bloem, vertaalt zich in de biologie naar een wat subtielere vorm: 'het recht van de sterkste'. Of, nog beter: 'survival of the fittest'. Het 'best passende' lichaam is dan het lichaam dat zich het beste kan handhaven en voortplanten. Wanneer bijvoorbeeld een dominante aap zich met geweld een buitenproportioneel aandeel in de middelen toe-eigent en de meeste vrouwtjes bevrucht, dan gedraagt hij zich grotendeels onverschillig tegenover het lot van de rest van de apen, apen die er waarschijnlijk niets aan kunnen doen dat ze minder 'fit' zijn. Toch reflecteert zich in dat gedrag de natuurlijke orde der dingen. De mens wordt, zoals reeds besproken, ook gemotiveerd door drijfveren die vergelijkbaar zijn met die van bovengenoemde aap en is daarom verwickeld in een innerlijke strijd om de macht. Met morele beginselen moeten we het opnemen tegen onze eigen biologische natuur en soms ook tegen pure waanzin (hersenenbeschadigingen) of een uit de hand gelopen concurrentiestrijd (zoals bij een wapenwedloop en het kapitalistische

ordeningsprincipe).⁷⁰ Maar nu de mensheid zo talrijk is geworden en zijn technologische macht zo groot, is het verstevigen van onze morele macht belangrijker dan ooit.

Albert Einstein, die medeverantwoordelijk was voor de uitvinding van de atoombom, maakte zich grote zorgen over onze toegenomen technologische macht. Onderstaand citaat is wederom vooral te begrijpen in het licht van de Tweede Wereldoorlog:

‘Alle technische vooruitgang die zo bejubeld wordt, ja zelfs de hele beschaving kunnen we vergelijken met de bijl in de hand van een pathologische misdadiger.’⁷¹

De pathologische misdadiger is hier natuurlijk Adolf Hitler. Hitler geloofde in een onmenselijk alternatief voor het idee van morele gelijkwaardigheid, een alternatief dat goeddeels neerkomt op het geloof in ‘het recht van de sterkste’. Wie niet volgens zijn maatstaven ‘sterk’ was, werd als minderwaardig beschouwd. In hoeverre een mensenkind er iets aan kon doen tot de ene of tot de andere groep te behoren deed er voor Hitler niet toe:

‘De sterkere moet heersen en mag niet met de zwakkere samensmelten om zo zijn eigen grootheid te verspelen. Alleen een geboren zwakkeling kan deze natuurwet wreed vinden, maar daar is hij dan ook slechts een zwak en bekrompen mens voor; want indien deze wet niet van kracht was, dan zou er immers geen veredeling van de levende

natuur denkbaar zijn (...) Doordat de mens tracht zich tegen de ijzeren logica van de natuur te verzetten, komt hij in strijd met de principes, waaraan hij ook zelf zijn bestaan als mens te danken heeft. Daardoor moet zijn optreden tegen de natuur tot zijn eigen ondergang leiden. Maar hier brengt de moderne pacifist even dom als Joods-brutaal tegen in, dat “de mens daar dan eenvoudig de natuur overwint”. Millioenen kletsen deze Joodse onzin gedachteloos na en beelden zich tenslotte ook nog in, dat ze zelf een soort “overwinnaars van de natuur” zijn, waarbij ze echter over geen andere wapen beschikken dan over een idee van zo miserabel allooi, dat het echt moeilijk is om zich een wereld voor te stellen die volgens dit principe is opgebouwd.⁷²

Hitler was zelf juist bij voorbaat gedoemd ten onder te gaan, omdat mensen altijd en immer in opstand zullen komen tegen wat hij hier ‘de ijzeren logica van de natuur’ noemt. Hitler begreep niet dat moreel inzicht uiteindelijk een veel krachtiger en duurzamer wapen is dan de stopzinnige vernietigingskracht van haat, frustratie en onmenselijke ideeën. Hij had geen oog voor het inzicht dat we allemaal even onschuldig zijn aan de initiële situatie waarin we op de wereld terechtkomen en dat we daarin allemaal gelijk zijn. Dat de revolutionaire moraal die ons menselijk maakt inderdaad een moraal is waarmee we trachten de natuur te overwinnen. Niet alleen in technische zin, zoals wanneer goede mensen op succesvolle wijze de strijd aangaan met bacteriën

en virussen en op die manier ‘de ijzeren logica van de natuur’ te lijf gaan, maar ook in sociale zin.⁷³ Morele macht manifesteert zich dan bijvoorbeeld in een groot vermogen om het eigen handelen met dat van anderen te harmoniseren. Daarbij speelt een bijzondere waardering voor de medemens als een gelijkwaardig lotgenoot een belangrijke rol. Morele macht legt zijn wil ook liever niet op, maar streeft veeleer naar invloed op basis van vertrouwen. Vertrouwen dat onder andere verkregen wordt door een openlijke achting voor waarheid en kritiek. Het is daarmee niet zozeer een macht die toebehoort aan een leider maar een macht die zich laat leiden door de overtuigingskracht van argumenten. Het probeert mensen zo min mogelijk onverschillig te benaderen of bloot te stellen aan willekeur en onredelijkheid. Daarom neemt de verantwoordelijkheid van een moreel leider evenredig toe met de mate waarin het over het lot van anderen kan beslissen. Deze streeft dan zoveel mogelijk naar wederzijds voordeel en eerlijkheid. Morele macht tracht de eigen macht waar nodig te beperken zodat iedereen over zijn eigen lot kan meebeslissen.

Wanneer individuen ergens het slachtoffer zijn van een onverschillige macht, reageert morele macht door te proberen hen uit die onmenselijke omstandigheden te helpen. Door haar natuurlijke medemenselijkheid is morele macht niet wars van de strijd tegen machtsmisbruik en andere vormen van onverschilligheid. Morele macht is in principe tegen het gebruik van geweld, omdat geweld bij uitstek een instrument is waarmee de macht van

argumenten het zwijgen wordt opgelegd. Om dezelfde reden bedient onverschillige macht zich juist wel veelal van geweld.⁷⁴ Onverschillige macht is vaak het gevolg van juist een *onmacht* om met het verstand de eigen emoties in toom te houden. Onverschillige macht komt dan ook geregeld tot uiting in een strijd om de macht waarbij primitieve emoties als geldingsdrang, opportunisme en agressie de overhand hebben. Onverschillige macht probeert morele macht buiten spel te zetten door weinig aandacht te besteden aan morele argumenten en inhoudelijke discussies te vermijden. Morele macht kenmerkt zich daarentegen als een optimistische, constructieve kracht, die zich juist door argumenten laat leiden en daarbij uit is op samenwerking. Het nastreven van morele doelen kan echter ook leiden tot conflicten, waarbij soms zelfs het gebruik van geweld onvermijdelijk is om nog grotere morele rampen te voorkomen. Bijvoorbeeld het gebruik van geweld om te voorkomen dat een psychopaat vele kinderen vermoordt, om maar een extreem voorbeeld te noemen. Wanneer we ons teveel door onverschillige macht laten leiden komen we vroeg of laat in een crisis terecht omdat we onze eigenwaarde en waardigheid, dat wil zeggen onze menselijke identiteit verliezen. Er valt namelijk niet aan de waarheid en haar morele argumenten te ontkomen.⁷⁵

Materieel- en immaterieel geluk

MET ONZE TOEGENOMEN TECHNOLOGISCHE macht hebben we de afgelopen eeuw de onverschilligheid van de natuur jegens het vergankelijke individu in belangrijke mate ingeperkt. Dit leidt tot een vorm van geluk op basis van comfort en lichamelijke gezondheid. Zulk geluk kan hier ‘materieel geluk’ worden genoemd. Technologische vooruitgang verandert echter weinig aan wat Antonio Damasio in een eerder citaat de ‘verstoring van het homeostatische proces’ noemde door het vooruitzicht van de dood. Het geluk dat voortvloeit uit de vervulling van onze behoefte aan zingeving en troost voor onze sterfelijkheid kan ‘immaterieel geluk’ worden genoemd. Om onze huidige situatie in deze termen te evalueren, is het veelzeggend dat binnen de Europese Unie jongeren tussen hun vijftiende en dertigste levensjaar niet vooral aan ziektes of andere grillen van ‘de natuur’ sterven, maar door verkeersongelukken. Met andere woorden: de

onverschilligheid van de natuur is zo ver teruggedrongen dat andere mensen de belangrijkste onverschillige macht zijn waaraan we in Europa zijn overgeleverd. Nog interessanter is misschien het feit dat we na het dertigste levensjaar zelf de grootste bedreiging voor ons leven zijn. Een vroegtijdige dood is dan meestal een zelfgekozen dood.⁷⁶ Zelfdoding is de belangrijkste doodsoorzaak bij vrouwen tussen de 30 en 34 jaar, en bij mannen tussen de 34 en 39 jaar. Daarna wordt de willekeur van 'de natuur' met ziekten als kanker weer de belangrijkste bedreiging van onze lichamelijke stabiliteit. Maar zowel daarvoor als daarna blijft zelfdoding een belangrijke doodsoorzaak. In totaal sterven in de lidstaten van de Europese Unie ook uiteindelijk meer mensen door zelfdoding dan door verkeersongelukken.⁷⁷ Het is ook opvallend dat tussen 1950 en 1995 het aantal zelfdodingen wereldwijd aanzienlijk is toegenomen, met 49% bij mannen en 33% bij vrouwen. Uit dezelfde gegevens van de World Health Organization (WHO) blijkt ook dat zelfdoding méér is toegenomen bij jonge mensen dan bij ouderen. Dit heeft tot een opmerkelijke verschuiving geleid, omdat daardoor de meeste zelfdodingen tegenwoordig plaatsvinden vóór het vijfenveertigste jaar, terwijl dat vroeger na die leeftijd was.⁷⁸ Omdat deze verschuivingen plaatsvonden terwijl het materiële welzijn in het algemeen is toegenomen, zouden deze verschuivingen deels te wijten kunnen zijn aan een gebrekkige bevrediging van immaterieel geluk. Materiële ongelijkheid is daarbij zelf een belangrijke bron van ellende gebleken. Klinisch psycholoog en

psychoanalyticus Paul Verhaeghe verwijst hiervoor in zijn boek 'Identiteit' onder andere naar onderzoek van Richard Wilkinson en schrijft:

'De conclusies zijn overdonderend en spatten grafiek na grafiek zowat van het blad: hoe groter de ongelijkheid in een land of zelfs regio, hoe meer mentale stoornissen, tienerzwangerschappen, kindersterfte, agressie, zowel in de huiskamer als op straat, hoe meer criminaliteit, hoe meer drugs- en medicijngebruik. En hoe meer ongelijkheid, hoe slechter de lichamelijke gezondheid, hoe lager de onderwijsresultaten, de sociale mobiliteit, hoe minder gevoelens van veiligheid en geluk'

Naast deze nadelige gevolgen van ongelijkheid laat Verhaeghe er geen twijfel over bestaan dat het neo-liberalisme slecht is voor onze psychische gezondheid.⁷⁹ In de Verenigde Staten is het gebruik van antidepressiva in 20 jaar met 400% gestegen, waardoor nu 11% van de Amerikanen boven de 12 jaar zulke pillen slikt.⁸⁰ In Nederland gebruikt bijna 1 miljoen van de 16,5 miljoen inwoners zulke medicijnen⁸¹. Volgens professor Trudy Dehue is deze depressie-epidemie eerder aan een verharding dan aan een verzachting van de samenleving te wijten.⁸² In haar onderzoek legt ze een verband tussen een manier waarop antidepressiva worden getest en het soort 'psychische gezondheid' waaraan die middelen blijkbaar moeten bijdragen. Zo worden, om de werkzaamheid van antidepressiva te testen, muizen aan hun staart opgehangen en wordt vervolgens ge-

meten hoeveel ze spartelen, Dehue:

‘Het zal geen verrassing zijn dat een antidepressivum effectiever heet te zijn naarmate de dieren heftiger en langer blijven spartelen. (...) Maar eigenlijk reflecteren deze tests de tegenwoordig meest voorkomende definitie van depressie perfect. Het criterium voor vooruitgang is immers niet of de beestjes meer op hun gemak raken tussen soortgenoten, of ze op een kluitje gaan liggen slapen en elkaar likken, zoals ze doen in de natuur of in een gezamenlijke kooi. (...) Uit alle denkbare tests voor een antidepressief effect kiest men voor het tonen van zo heftig mogelijke activiteit, ieder voor zich te ontplooiën in een apart hokje of een eigen bak water. Deze proeven materialiseren de huidige definitie van depressie als een tekort aan individuele ondernemingszin.’⁸³

Een ander opvallend beeld wat betreft onze situatie met betrekking tot ons materieel en immaterieel geluk is een document dat nota bene bedoeld was voor een conferentie waar het probleem van het grote aantal zelfdodingen in Europa zou worden besproken. Op de eerste pagina werden de volgende twee feiten in het bijzonder onder de aandacht gebracht⁸⁴:

In the European Region, in the age group 15-35 years, suicide is the second most common cause of death after traffic accidents.

Suicide and attempted suicide result in major economic losses

Het is merkwaardig dat de zorg voor een ‘gezonde’ economie zo’n prominente plaats krijgt in een document over zelfdoding. Paul Verhaeghe wijst op eenzelfde soort beeld:

‘Het sterkste voorbeeld was een klein berichtje in de krant van 21 januari 2012: zelfdoding kost Vlaanderen 600 miljoen euro per jaar, ‘wat een ernstige bedreiging vormt voor onze economie’. Hoe durven ze, die onverlaten! Dat de zaken wel eens omgekeerd kunnen liggen – dat onze economie een ernstige bedreiging vormt voor onze gezondheid – komt blijkbaar bij niemand op.’⁸⁵

Een overheersend kapitalistische inrichting van de maatschappij leidt tot een ongezonde overwaardering van materiële behoeften en drijfveren. Ongezond, omdat onder zulke omstandigheden onze immateriële behoeften niet genoeg aandacht krijgen. Bovengenoemde teksten maken zichtbaar dat onze psychische gezondheid wordt gereduceerd tot ons functioneren binnen de kaders van het economische ordeningsprincipe. Het commentaar van Marx op bovengenoemde citaten zou ongetwijfeld zijn dat het teksten zijn ‘waaruit men zonder moeite kan aflezen dat zij behoren tot een periode van de maatschappelijke ontwikkeling waarin het productieproces de mens, de mens nog niet het productieproces in zijn macht heeft (...).’⁸⁶ Veel van de psychische problemen die door dit allesoverheersende economische juk worden veroorzaakt zijn niet met een paar pillen te verhelpen, omdat die niets doen

aan het gebrek aan menselijke warmte en symbolische vitaminen. Door de haast en stress is er vaak maar weinig tijd 'over' voor details als een liefdevolle opvoeding. Zulke immateriële armoede is de prijs die we betalen door het aan een onmenselijk ordeningsprincipe over te laten ons leven te bestieren. Wanneer mensen elkaar, ook in het economische handelen, tegemoet treden als *mensen*, dat wil zeggen als lotgenoten, als even waardige doelen van onze gezamenlijke handelingen, dan wordt daarmee een belangrijke bron van immaterieel geluk aangeboord. Zulke menselijkheid werkt voor mensen beter dan menig medicijn, omdat we daar een gevoel van waardigheid en eigenwaarde aan ontleenen.⁸⁷ We kunnen nu eenmaal sinds het ontstaan van de vraag naar de zin van het leven niet zonder symbolische waardering, zonder bevestiging. Vinden we in onze omgeving geen immaterieel voedsel, geen bronnen van 'heilig water', dan verdort onherroepelijk ook onze menselijkheid. En dat is wat er gebeurt in kapitalistische omgevingen waarin mensen elkaar als goedkope productiemiddelen zien of juist als zakken met geld, als 'winners' of als 'losers', als 'succesvol' of juist niet. Gaan we daarentegen op een meer morele manier met elkaar om, dat wil zeggen met meer begrip, dan zal er meer existentiële rust en tevredenheid zijn. Naast het aangename materiële geluk kan dan ook meer van het inspirerende en troostende immateriële geluk genoten worden. Daarvoor moeten we echter de dorre dictatuur van de economische concurrentiestrijd terugdringen en meer gaan leven naar de wetten van onze eigen

menselijkheid. Natuurlijke wedijver wordt pas iets nuttigs en goeds als we er niet door geleefd worden, maar er beter door leven. Wanneer we ons niet meer voortdurend afvragen of iets wel 'goed is voor de economie', maar veeleer of iets wel 'goed is voor ons', in termen van geluk.

Maatschappelijke rechtvaardigheid

HOE KOMEN WE TOT EEN MENSELIJKER ALTERNATIEF? Wanneer een moreel ideaal praktisch wil worden, moet deze als motiverende beweegredenen steeds kritisch herzien en herijkt worden in het licht van haar concrete effecten. Als bijvoorbeeld een zekere vorm van gelijkheid mensen uiteindelijk ongelukkiger zou maken, moet worden onderzocht wat de motiverende beweegredenen waard zijn in het licht van de gevolgen. Een moreel ideaal moet dus te allen tijde op een creatieve en begripvolle manier met de dagelijkse werkelijkheid in wisselwerking treden; ze moet goed kunnen 'luisteren' en niet dogmatisch zijn. Een zekere buigzaamheid kan daarbij juist de nodige stevigheid bieden om niet meteen bij flinke tegenslag of weerstand ontworteld te raken. Die flexibiliteit komt voor een deel ook voort uit de bereidheid de eigen gedachten steeds kritisch te onderzoeken en open te staan voor de ideeën van anderen. Zo'n kritische houding voor-

komt dat een ideaal blind wordt nagejaagd, waarmee veel ellende kan worden voorkomen.⁸⁸ Voor sommigen die meer gelijkheid vrezen is het misschien een geruststelling te weten dat waar de welvaart beter verdeeld is mensen veelal ook het meest gelukkig zijn.⁸⁹ De angst dat moreel inzicht tot een homogenere, saaiere en bekrompenere maatschappij zal leiden is eveneens onterecht. Onze revolutionaire moraal stelt immers juist het geluk en welzijn van mensen voorop. Daarbij hoort ruimte voor individualiteit en aandacht voor persoonlijke voorkeuren, hoe vreemd ze ook mogen zijn. Kunst in de breedste zin van het woord biedt ruimte aan alle mogelijke gekkigheid waarin mensen elkaar vinden of juist hun individualiteit ontwikkelen en tonen. Zoals reeds besproken is in het hoofdstuk 'Taal, muziek en moraal' is onze morele eigenzinnigheid zelf ook grotendeels een vorm van kunst. Net als muziek, dans, filosofie, theater, levensbeschouwing en dergelijke, ontleent het zijn bestaansrecht grotendeels aan de dialoog met onze eigenzinnige innerlijke wereld. Het bevredigt in belangrijke mate onze behoefte aan immaterieel geluk. Moreel inzicht speelt een dubbelrol omdat het niet alleen streeft naar een betere verdeling van materieel en immaterieel geluk, maar ook is het zelf een bron van immaterieel geluk. Een begripvolle levenshouding leidt immers ook tot een zekere zielenrust. Moreel handelen maakt ons immers bijzonder voor onszelf en dat is belangrijk, zoals eerder al uiteen is gezet. Alle bronnen van genot en geluk zijn echter waardevol en daarbij komt dat geen mens hetzelfde is. Sport en

spel, lekker eten en seksueel genot, dat alles kan een waardevolle bijdrage leveren aan ons algehele geluk en welzijn. Op een intelligente manier putten uit al deze bronnen is een complexe onderneming, maar vanzelfsprekend de moeite waard. Een morele inrichting van de maatschappij streeft er daarom naar dat zowel gelijke rechten, als het recht op verschillen gewaarborgd zijn.⁹⁰ Alleen dan kunnen we zo gewoon of ongewoon leven als we maar willen en in vrijheid van alle mogelijke ervaringen genieten die het leven te bieden heeft.

Wanneer het voorgaande in acht wordt genomen, zal duidelijk zijn dat inspanningen om het menselijk handelen te harmoniseren met onze beste morele inzichten niet kunnen worden opgevat als een poging om iets 'op te leggen' aan een wezen dat 'nu eenmaal niet zo in elkaar zit.'⁹¹ Het is eerder andersom: we zitten nu eenmaal zo in elkaar dat we ons niet zomaar neerleggen bij natuurlijke en culturele onverschilligheid die bepaalde omstandigheden aan ons proberen op te leggen. Ons streven naar begrip doet ons onwillekeurig streven naar begrijpelijker en daarmee stabielere alternatieven voor de inrichting van onze maatschappelijke relaties. Naarmate de inrichting van de maatschappij begrijpelijker wordt in menselijke termen, wordt het ook stabiel, omdat onze revolutionaire moraal minder tot opstandigheid zal leiden.⁹² Dit proces verloopt het beste als er voortdurend afstemming is tussen onze revolutionaire moraal en de maatschappelijke realiteit waarin het zich tracht te manifesteren. Een 'goede burger' is in dat proces niet het individu dat

zich altijd en overal netjes aan de wet houdt. Wetgeving biedt vaak de nodige stabiliteit aan de heersende maatschappelijke omstandigheden en die stabiliteit is uitermate waardevol. Maar het rechtssysteem is niet meer dan een dynamisch geheel van wetten dat bedoeld is om het samenspel van belangen in de maatschappij te structureren. Daarbij ontstaat een compromis tussen moreel inzicht en andere belangen die ook gestroomlijnd dienen te worden. Dit spanningsveld tussen moreel inzicht en regelgeving door de staat wordt mooi verwoord door Noam Chomsky in een discussie met Michel Foucault:

‘...going back to a very important point that Mr. Foucault made, one does not necessarily allow the state to define what is legal. Now the state has the power to enforce a certain concept of what is legal, but power doesn’t imply justice or even correctness, so that the state may define something as civil disobedience and may be wrong in doing so. For example, in the United States the state defines it as civil disobedience to, let’s say, derail an ammunition train that’s going to Vietnam; and the state is wrong in defining that as civil disobedience, because it’s legal and proper and should be done. It’s proper to carry out actions that will prevent the criminal acts of the state, just as it is proper to violate a traffic ordinance in order to prevent a murder. (...) So one has to be rather careful about calling things illegal, I think.’⁹³

Het probleem van legaliteit en staatsbelangen wijst

ons op de *noodzaak* om zélf het kritische oordeel te ontwikkelen over wat recht en onrecht is. Uiteindelijk moet iedereen op zijn eigen ideeën varen, óók wanneer ze niet meer in overeenstemming zijn met de opdrachten van de staat. Het is dus aan de burger om de heersende maatschappelijke wetgeving kritisch te benaderen. Want juist de krachtmeting tussen wetgeving en burgerlijke ongehoorzaamheid levert het spanningsveld waarmee wetgeving veelal op een vredige manier verbeterd kan worden. John Rawls' legt in *A Theory of Justice* ook het primaat voor het morele handelen uiteindelijk bij de autonome burger.⁹⁴ Rawls stelt:

'We cannot divest ourselves of our responsibility and transfer the burden of blame to others. This is true on any theory of political duty and obligation that is compatible with the principles of a democratic constitution. (...) But while each person must decide for himself whether the circumstances justify civil disobedience, it does not follow that one is to decide as one pleases. (...) To act autonomously and responsibly a citizen must look to the political principles that underlie and guide the interpretation of the constitution. He must try to assess how these principles should be applied in the existing circumstances.'⁹⁵

Al zal onze wetgeving met de tijd moeten veranderen, ook binnen de gegeven juridische kaders in onze moderne kapitalistische democratieën is heel veel verbetering mogelijk. Wanneer we ernaar

streven om met meer begrip met elkaar om te gaan kunnen we individueel en in georganiseerd verband allerlei keuzes maken waardoor dit doel wordt bereikt. Daarvoor zijn geen aanpassingen in de geschreven wetten nodig. Werknemers kunnen zich bijvoorbeeld organiseren en op eigen initiatief in overleg treden met de directie over meer democratie en een betere verdeling van de inkomsten uit het gezamenlijke arbeidsproces. Ook het afdwingen van meer immaterieel geluk en gezelligheid op het werk is volkomen legitiem. Men moet zich daarbij niet buitenspel laten zetten door 'de regels' die bepalen dat we 'daar niet over gaan'. We gaan daar weldegelijk over, ons werk is namelijk een belangrijk deel van ons leven. Het is ook ons werk dat uiteindelijk verkocht wordt en waaraan wordt verdiend. Daar mogen we naar redelijkheid iets voor terugvragen. De kunst is echter om niet in tegenstellingen en loopgraven te belanden, maar vooral geduldig aan verbeteringen te werken op basis van wederzijds begrip en overtuigende argumenten. Er is, goed beschouwd, voor alle partijen veel te winnen in het eendrachtig weerstand bieden aan de stompzinnige 'ratrace' die we ons door het economische systeem laten opdringen. Als consumenten kunnen we inmiddels in toenemende mate kiezen voor 'fair trade' producten en ons geld wegzetten bij banken die zich inzetten voor morele vooruitgang. We zijn vrij om ons begripsvermogen te ontwikkelen en betere keuzes te maken, waardoor onze morele macht meer invloed krijgt bij de inrichting van onze maatschappij, óók wat de economie betreft.

De wereld is nooit een paradijs geweest, maar er iets beters van maken is een natuurlijke opgave die we niet kunnen afwijzen, omdat ze in de revolutionaire aard van de rede zelf besloten ligt.⁹⁶

Dankwoord

DANK AAN SOCRATES, J.S. BACH, G.W. LEIBNIZ, Spinoza, N. Chomsky, A. Einstein, E. Fromm, de huidige Dalai Lama, B. Marley, K. Marx, 2Pac, M. L. King, Quino, Pipi Langkous, Subcomandante Marcos, R. Dawkins, D. Dennett, Jezus en Mohammed, Superman en Zorro, M. Franti, N. Mandela, M. Sosa, Harry Potter, Ghandi, Obama en vele andere erkende helden die ik om hun inspirerende menselijkheid bewonder.

Dank aan helden en heldinnen die wat meer tot mijn persoonlijke omgeving behoren die het manuscript op vele hebben verbeterd, zoals V. van het Riet, S. Ganser, B. Aarts, R. de Nooij, K. Hofmann, J. Laros, J.G. Vrieling, J. Ijdis, E. Weijers....

Dank aan Arthur Weststeijn voor het meedenken en zijn constructieve commentaar.

Dank aan Dirk Smit voor het ontwerp van de kaft.

Dank aan Randy Lemaire voor de opmaak.

Dank aan Daniel Rovers voor de eindredactie.

Dank aan Gabriel Herrera voor het maken van de tekeningen.

Dank aan Hilde Smit, mijn geliefde en zeer betrokken eerste lezer.

Dank aan de hoofdluisjes en al mijn vrienden.

Dank aan mijn familie voor de fijne knuffels, het vertrouwen en het goede voorbeeld.

Dank aan mijn docenten, zoals J. Bogers op de middelbare school en A.A. M'Charek op de universiteit.

Dank aan iedereen die me aan het lachen maakt en vriendelijk weet te zijn.

Dank....

Noten

- 1 Einstein, Albert. In: *Creator and Rebel* (1972), Banesh Hoffmann and Helen Dukas, New York, Viking Press.
- 2 De Andromedanevel: een sterrenstelsel met een spiraalvormige structuur in het sterrenbeeld Andromeda. Het stelsel heeft dezelfde vorm als de Melkweg, maar is wel een stuk groter.
- 3 Krebs & Davies (1993). *An Introduction to Behavioral Ecology*, Wenen, Blackwell MZV, p. 329.
- 4 Dennett, Daniel (1995). *Darwins gevaarlijke theorie*. Amsterdam, Contact, 2001
- 5 Dawkins, Richard (1976). *The Selfish Gene*. Oxford: Oxford University Press, 1989, p 201.
- 6 Onze voorouders zijn tussen de 100.000 en 35.000 jaar geleden kunst gaan maken en elkaar ritueel gaan begraven. John Cartwright (2000). *Evolution and Human Behavior*. London, Macmillan Pres, p. 205. Dit is natuurlijk een belangrijke aanwijzing voor het opkomen van existentiële onrust en de verschuivende nadruk op het vergankelijke leven als het hoogste doel van het bestaan.
- 7 Augustinus, Aurelius, *De Belijdenissen van Aurelius Augustinus*. Utrecht, De Fontein, 1963. In *De Belijdenissen van de christelijke filosoof Aurelius Augustinus* uit de

vierde eeuw na Christus komt dit conflict tussen 'lichaam' en 'geest' duidelijk naar voren: 'Dat zijn de beprovingen waar ik aan blootsta, en zo voer ik alle dagen strijd tegen mijn begeerlijkheid naar eten en drinken; hier bestaat namelijk niet de mogelijkheid om te besluiten eens en voor al af te kappen en er voortaan niet meer aan te denken, zoals ik dat met de geslachtelijke omgang heb kunnen doen. (...) En wie is er dan, Heer, die zich niet eens enigermate buiten de perken van het noodzakelijke laat trekken? Als er ergens zo iemand is, is hij een groot man en mag hij uw naam wel verheerlijken! Ik ben het niet, want ik ben een zondig mens.'

- 8 Waarschijnlijk heeft de zware bevalling bij de mens alles te maken met een toegenomen selectiedruk op herseninhoud en dus een groter hoofd bij baby's. De oorzaak van die selectiedruk is waarschijnlijk weer het ontstaan van taal geweest, waardoor de krachtmeting tussen lichaam en geest opeens heel tastbaar wordt. Seksueel genot enerzijds, een groot hoofd anderzijds (die dan wel door het baringskanaal geperst moet worden). Zie voor de evolutionaire oorzaken bijvoorbeeld: Geoffrey Miller, *The Mating Mind*, Heinemann, 2000. In dit boek verdedigt de evolutionair psycholoog Geoffrey Miller de theorie dat de menselijke hersenen zo groot zijn geworden door de invloed van seksuele selectie. Onze hersenen zouden dan met de gigantische veren van een pauw te vergelijken zijn, in de zin dat intelligent gebruik van taal door potentiële partners erg belangrijk werd voor het reproductieve succes van het individu. Voor gegevens over de toenemende herseninhoud bij mensachtigen en het markante verschil met verwante en minder verwante organismen, zie: John Cartwright, *Evolution and Human*

Behavior, London, Macmillan Press, 2000, p. 175

- 9 Onder meer de volgende personen en profeten komen zowel in de Koran als in de Bijbel voor: Job, David, Aäron, Abraham, Elias, Jesus, Ismaël, Izaäk, Lot, Moses, Noah, Salomon, Jacob, Johannes, Jesaja, Jonas, Josef, Zakarias. De engel Gabriël, de Farao, Maria, Michaël. En ook de 'geopenbaarde boeken' zelf worden vaak expliciet genoemd: de Koran, De Bijbel, de Torah, de Psalmen. Deze simpele opsomming van dezelfde personages in zowel de Bijbel als de Koran laat geen twijfel bestaan over hun gemeenschappelijke oorsprong. Deze lijst is ter verduidelijking door een vertaler in de inleiding opgenomen van *De Edele Koran*, uitgegeven door het Islamitisch Cultureel Centrum Nederland te Den Haag 1996, (derde druk 2000). Maar het zijn er dus meer. Adam komt ook voor aan het begin van de Koran, maar zo'n naam is hetzelfde als zijn Arabische equivalent in die vertaling en werd niet opgenomen in genoemde lijst. In de Koran wordt ook expliciet in oneindig veel verzen de gemeenschappelijke geloofstraditie onderschreven. Meteen in de tweede Soera: ;En (wij zonden) Boodschappers over wie Wij jou waarlijk reeds verhaald hebben en (Wij zonden) Boodschappers over wie ij jou niet verhaald hebben. En Allah voerde een gesprek met Môesa [Mozes]. In *Een geschiedenis van God*, (1995) benadert Karen Armstrong de Koran mede vanuit een historisch perspectief en stelt vast 'De Koran wijst er herhaaldelijk op dat de boodschap die erin wordt verkondigd niet wezenlijk nieuw is en dat moslims er de nadruk op moeten leggen dat zij verwant zijn met de oudere religies: [Koran 39:46] 'En twist niet met de lieden van de Schrift [= de Tora = eerste 5 boeken van het Oude Testament] dan

op de betamelijkste wijze, met uitzondering van diegenen onder hen die onrecht doen. En zegt: wij geloven in Hem die tot ons heeft nedergezonden, en tot u heeft nedergezonden, en onze god en uw god zijn één en wij zijn aan Hem overgegeven.’ Als laatste nog een laatste vers, Koran (5:69) / 2:62: ‘Voorwaar, degeen die geloven en degenen die het Jodendom belijden en de Christenen en de Sabiërs, (zij allen) geloven in Allah en in de Laatste Dag en zij verrichten goede werken: voor hen is hun beloning bij hun Heer en geen vrees zal er over hen zijn, noch zullen zij treuren.’

- 10 Een enkele uitzondering daargelaten, zoals bijvoorbeeld in Prediker 15 t/m 18: ‘Van alles heb ik meegemaakt tijdens mijn zinloos bestaan. Rechtvaardige mensen kwamen om ondanks hun rechtvaardigheid en onrechtvaardige mensen hadden een lang leven ondanks hun kwade praktijken. Wees daarom niet al te rechtvaardig en al te verstandig. Maak het je niet te moeilijk.”
- 11 Zie bijvoorbeeld de eerste brief van Petrus, hoofdstuk 1, vers 8 t/m 11: ‘U hebt hem lief zonder hem ooit te hebben gezien; u gelooft in hem zonder hem nu te aanschouwen. Maar u zult juichen van onuitsprekelijke, hemelse vreugde, wanneer u wordt gered. Dat is immers het doel van uw geloof.’
- 12 Lees het prachtige boekje *Hoogachtend Einstein* door Helen Dukas en Baniesh Hoffmann, Annex, Amsterdam, 1989.
- 13 Dennett, Daniel (1995). *Darwins gevaarlijke theorie*. Amsterdam, Contact, 2001, p. 518. Dennett citeert uit een artikel van Ruse en Wilson uit 1985, p. 51.
- 14 Ook de rolverdeling van de seksen is uit de reproductieve situatie te verklaren. Zo zijn er vogels waarbij de manne-

tjes zorgen voor de jongen en het juist de vrouwtjes zijn die overgaan tot 'infanticide'. De rolverdeling verandert dus afhankelijk van het evolutionaire voordeel van dit gedrag, dat omdraait wanneer sprake is van polyandrie in plaats van polygamie. In Cartwrights *Evolution and Human Behaviour* (p. 271) wordt het voorbeeld van de Jacana's aangehaald.

- 15 Zie de populair wetenschappelijke boeken van Frans de Waal over het sociale gedrag van primaten. De groep van De Waal heeft veel aandacht gekregen met een experiment waarin apen boos blijken te worden als de ene aap druiven krijgt van de onderzoekers en zijn buurman slechts stukjes komkommer. De laatste wordt dan zo vreselijk boos op de persoon die hem komkommer geeft en geen druiven, dat hij de komkommer naar die persoon gooit. Door de apen eerst een taak te laten uitvoeren wekt het experiment ook nog eens de indruk dat de aap boos is omdat hij een mindere beloning krijgt voor dezelfde taak. Dat is natuurlijk onzin. Hetzelfde effect was bereikt door in deze opstelling eenvoudigweg de één opzichtig een druif te geven en de ander stukjes komkommer uit het bakje ernaast. De aap zal dat ook niet pikken, taak of niet. Het experiment laat zien hoe verongelikt apen kunnen zijn en dat vinden wij – de naakte aap – heel herkenbaar. Dit experiment toont dus een overeenkomst in het gevoelsleven van aap en mens onder bepaalde omstandigheden. Het maakt echter ook duidelijk dat de apenmoraal noodgedwongen beperkt is tot de empathische of juist woedende gevoelens. Maar wat ons als mensen nu zo bijzonder maakt, dat wil zeggen: menselijk, is dat we gebruik kunnen maken van taal en de macht van argumenten. Door de apen in

dit experiment 'woorden te geven' wordt duidelijk wat het verschil is tussen onze revolutionaire moraal en de biologische moraal die we met deze dieren delen. Eerst een scenario waarbij de apen weinig gevoelig zijn voor de macht van argumenten en woorden dus ook weinig verschil maken. De ene aap zou dan tegen de ander kunnen zeggen: 'hé buurman! geloven jouw ouders nog in de uitverkoren apen?' – 'Nee, het is denk ik puur toeval dat jij in het hok terecht ben gekomen waar je komkommer krijgt en ik in het hok waar je druiven krijgt'... – 'Vind je dat je méér recht hebt op die druiven dan ik, je zit immers maar toevallig in dat hok. Het had net zo goed andersom kunnen zijn? – 'Eh, Nee.. of ja. Ik weet het niet ... ik heb gewoon geluk en jij hebt pech. Dat is nu eenmaal de situatie en ik heb geen zin om erover te praten. Bovendien zit er een stevig hek tussen ons in, dus pech voor jou.. regel het maar met mijn advocaat als je er problemen mee hebt, Doe!'.. – 'Wat, man! lullig!! Vuile, v.... offh.. oh, (grom, grom, gooien met komkommer.... enzovoort.)

Nu een menselijker alternatief waarin woorden het verschil maken: 'hé buurman!, geloven jouw ouders nog in de uiverkoren apen?' – 'Ja, maar volgens mij is het onzin'... – 'Oh...Dus jij vindt niet per se dat je méér recht hebt op die druiven dan ik?' – 'Als ik eerlijk ben, inderdaad, eigenlijk niet...wil je er een? ' – 'Graag!.. ik heb een voorstel: Wat als jij mij om de keer een druif geeft, dan geef ik jou voor die druif een komkommer?' – 'Ik zat er ook al aan te denken, is ok. ...'.. – 'Wauw! Dat is aardig. Ik vind jou heel bijzonder buurman..' – 'Dank je, maar is het niet gewoon redelijk? Wat kan jij er aan doen dat je toevallig in dat hok zit en ik in deze? Weet

je, ik probeer al langer minder geleefd te worden door mijn irrationele biologische instincten en de onverschilligheid die nu eenmaal in onze omstandigheden zit. In plaats daarvan wil ik wat meer te leven naar mijn eigen morele inzicht... maar het valt niet mee. En de wereld zit zo verdomde onrechtvaardig in elkaar! Natuurlijk wil ik ook een gelukkig leven voor mijzelf regelen.. maar ik probeer ook begripvol met andere apen om te gaan weet je. Ik wil iets zinvol doen met mijn leven. Het doet me ook gewoon wat dat aapjes die toevallig als vrouw geboren zijn bijna geen rechten hebben in onze gemeenschap.. ooit.. ooit, ik zeg het je, zullen mannetjes en vrouwtjes dezelfde rechten hebben!...' - 'Doe even normaal buurman! Wat heb je geslikt?! Zo zit de natuur gewoon niet in elkaar!' - 'Welke natuur? Wiens natuur?.. Het is toch gewoon immoreel hoe onze gemeenschap in elkaar zit... hoe die grote aap kan doen waar hij zin in heeft omdat-ie toevallig grote spierballen heeft en iedereen bang voor hem is.. dat is slecht man!... Het is echt de hoogste tijd voor evolutie!' - 'Denk je echt dat er ooit apen zullen zijn die zo gevoelig zullen zijn voor argumenten? Die zullen buigen voor de waarheid?.. apen zoals jij, die het recht van de sterkste willen breken om de macht eerlijker te delen?...' - 'Man, ik weet het niet. Veel apen verklaren me voor gek ... de grote baas wil mij liefst de ballen afbijten omdat ik volgens hem alleen maar een onruststoker ben.. hoe dan ook, ik ben blij dat jij begrijpt wat ik bedoel. Echt!.. ik weet niet wat het is.. ik hou van het leven en ik blijf optimistisch.. maar wat hebben we een lange weg te gaan'.. - 'Het lijkt weer de goede kant op te gaan volgens die rare aap die hier wel eens langskomt. Hij heeft er een boek over geschreven:

Een tijd voor empathie. Al gelezen?', – 'Tuurlijk man, heel fijn boek! Geweldige anekdotes over dankbare walvis-
sen en zo... echt prachtig. Maar die gast is gek. Hij vindt dat mensen een voorbeeld aan ons moeten nemen!.. hij is echt de weg kwijt. Schrijft-ie een boek met zo'n gevoelige titel, blijkt-ie bij nader inzien niet te kunnen kiezen tussen een rechtvaardige maatschappij waar iedereen gelukkig is (Denemarken als voorbeeld) of een onrechtvaardige maatschappij waarin velen in armoede leven en aan hun lot worden overgelaten maarrrrrrrrrrr... O-zo-'stimulerend' is voor the happy few ... die gast had in een criminele zwarte achterstandswijk geboren moeten worden en als gevolg daarvan minstens de helft van zijn leven in de gevangenis moeten zitten om een lesje te leren.. o-zo-stimulerend!.. 'een tijd voor empathie', what a joke!' – 'He buurman,... relax!... eet effe zo'n lekkere druif die we mede dankzij hem krijgen.. hiero' – 'O ja, sorry. Ik liet me even gaan. Hij is best ok weet je.. bedoelt het goed. Het zijn leuke boeken en hij zorgt goed voor ons met die lekkere druiven, bananen, watermeloenen, gekke experimentjes.. ik vind het altijd wel leuk om mee te doen. Geeft me het gevoel dat ik iets kan bijdragen aan de wetenschap, Wel jammer dat er zo weinig andere apen vrijwillig aan zijn experimentjes mee willen doen. Krijgen de mensen door mij misschien wel een vertekend beeld van ons' – 'Oh ja! Doet me eraan denken... heb je het al gehoord van Hauser.. ohhh!, ... schrijft-ie het boek *Moral minds*, is-ie zo geïnspireerd geraakt dat-ie blijkbaar heeft zitten sjoemelen met gegevens.. nu hebben ze hem van de universiteit geschopt.' – 'Wat een aapie! Heeft-ie ze toch een beetje onderschat. Verbaast me niet. Hij was niet instaat om hun deontolo-

tische moraal op een fundamenteel metafysisch niveau te begrijpen.. maar blijkbaar verwachten dieren van zijn soort écht dat je in de wetenschap de waarheid vertelt... hopelijk leert-ie er iets van. Ze zijn echt anders dan wij, geloof me. Taal maakt het verschil’.

- 16 Savater, Fernando (2003). *De moed om te kiezen*, Utrecht, Erven J.Bijleveld, 2005, p. 146. Savater gebruikt in dit boek de tegenstelling tussen ‘de macht van argumenten’ en ‘de argumenten van de macht’. Dit onderscheid is heel bruikbaar om de tegenstelling tussen de biologische of onredelijk-culturele moraal en onze revolutionaire moraal – gebaseerd is op begrip – te verhelderen.
- 17 Cartwright, John (2000). *Evolution and Human Behaviour*. London, Macmillan Press, p. 166. De mens heeft weliswaar 23 chromosoomparen en alle andere apen 24, maar dit verschil is veel kleiner dan het lijkt, omdat 2 chromosomen die we met de andere apen delen bij ons zijn versmolten tot één groot chromosoom.
- 18 Kant, Immanuel (1781). *Kritik der reinen Vernunft*. Nederlandse uitgave: *Kritiek van de zuivere rede*, Den Haag, Boom, 2004, p. 59.
- 19 Chomsky, Noam. (1977) *Over de taal*. Amsterdam, Ambo, p. 115.
- 20 Forester et al.,(2012), *Human handedness: an inherited evolutionary trait*, Behavioural Brain Research, Elsevier.
- 21 Chomsky, Noam (2002). *Language and the Brain*, in: *Nature and the brain*, Cambridge University Press, 2002. Chomsky schrijft in de introductie: “(...) I suspect it may be fair to say that current understanding falls well short of laying the basis for the unification of the sciences of the brain and higher mental features, language among them, and that many surprises may lie along the way

- to what seems a distant goal...". In het hoofdstuk over morele dilemma's wordt deze kloof tussen hersenwetenschap en het fenomeen taal nader besproken.
- 22 Fromm, Erich (1947). *Man for Himself*, Greenwich, Fawcett Publications, p. 240.
  - 23 Spinoza, Benedictus de (1677). *Ethica*, Amsterdam, Wereld bibliotheek, 1979, p. 108.
  - 24 Rawls, John (1971). *A Theory of Justice*, Oxford, Clarendon Press, 1972, p. 397
  - 25 Geïnspireerd door Jan Pronk die deze uitspraak over waarheid-met-een-vraagteken deed in de Mozes en Aaron kerk te Amsterdam, waar hij, na een demonstratie te gen de oorlog in Irak van G. W. Bush een discussie leidde.
  - 26 Kant, Immanuel (1785). *Fundering voor een metafysica van de zeden*. Amsterdam, Boom, 1997, 90
  - 27 Zie bijvoorbeeld Lamme, Victor. (2010) *De vrije wil bestaat niet* Amsterdam: Bert Bakker. En ook: Swaab, Dick. (2010) *Wij zijn ons Brein*. Hoofdstuk 18: "De vrije wil, een plezierige illusie", Contact, Amsterdam, 2010 (Citaat: P. 280). Hoogleraar Thomas Metzinger die de filosofische implicaties van recente bevindingen in de hersenwetenschappen bestudeert trekt dezelfde conclusie: 'dat het traditionele idee van een 'zelf' door dit onderzoek in elk geval gesneuveld is'. Krant. *NRC Handelsblad*, zaterdag 8 en zondag 9 juli. 2005 'in ons brein zit geen zelf'. Marjan Slob.
  - 28 Bijvoorbeeld: Wegner, D., Sparrow, B., Winerman, L. (2004). *Vicarious agency: experiencing control over the movements of others*. *Journal of Personality and Social Psychology*, 86, 838-848.
  - 29 Lamme, Victor. (2010) *De vrije wil bestaat niet*. Amster-

dam, Bert Bakker.

- 30 Er is een duidelijk verband tussen een hoger testosteroon gehalte en agressiviteit, wat deels verklaart waarom mannen in Nederland ongeveer vijf keer zo vaak moorden als vrouwen. Uit het onderzoek “Jong geleerd oud gedaan” van het CBS blijkt dat wie opgegroeid is met een moeder die vaak met politie in aanraking komt zelf ook 11x zo vaak als andere kinderen tussen zijn 18de en 22ste levensjaar met de politie in aanraking komt (Bevolkingstrends, 2e kwartaal 2008). Citaat uit ‘wij zijn ons brein’ van Dick Swaab: “Volgens Theo Doreleijers, hoogleraar forensische psychiatrie en jeugdpsychiatrie, heeft 90% van de gedetineerde jongeren een psychiatrische stoornis (...) Volgens hem is Nederland Europees kampioen kinderen opsluiten.”
- 31 Nergens zit zo'n groot percentage van de bevolking in de gevangenis als in de Verenigde Staten. In ‘het land van de vrijheid’ worden meer dan twee miljoen mensen gevangen gehouden. Daarbij is het aandeel Afro-Americaanse individuen in de gevangenispopulatie uitermate disproportioneel. Zo zit bijna 5% van de Afro-Americaanse mannen in de gevangenis, vergeleken bij 0,6 procent bij de blanke mannen. In 12 van de 50 staten zit zelfs meer dan 10% van de Afro-Americaanse mannen tussen de 18 en 64 jaar achter tralies. In alle staten is het aandeel Afro-Americanen in de gevangenis hoger dan het aandeel in de desbetreffende bevolking. In 20 staten is het aantal Afro-Americaanse gevangenen op z'n minst 5 keer zo hoog dan in de betreffende burgerbevolking. De oorzaak van deze verschillen in criminaliteit en gevangenschap is niet de hoeveelheid pigment, maar voor een heel belangrijk deel de veel slechtere sociaal-econo-

mische omstandigheden waarin individuen met méér pigment veelal geboren worden. (Human Rights Watch, Beackgrounder, April 2003. <http://www.hrw.org/backgrounder/usa/incarceration>. Grotendeels op grond van cijfers van de Department of Justice, Bureau of Justice Statistics. (Site: <http://www.ojp.usdoj.gov/bjs>). Deze cijfers zijn ook karakteriseren voor de situatie in 2012, aangezien er de afgelopen 10 jaar geen opvallende veranderingen hebben plaatsgevonden: http://en.wikipedia.org/wiki/Incarceration_in_the_United_States.

- 32 Zie bijvoorbeeld het volgende overzichtsartikel over de methoden die gebruikt worden bij het onderzoek naar onze moraal door middel van morele dilemma's: J.F. Christensen., A. Gomila. "Moral dilemmas in cognitive neuroscience of moral decision-making: A principled review", *Neuroscience and Biobehavioral Reviews* 36 (2012) 1249–1264
- 33 De belangrijkste eis van de Zapatistas in het zuiden van Mexico bij hun opstand in 1994 was ook 'Dignidad'; de erkenning van hun waardigheid als gelijkwaardige mensen met hun eigen waardevolle cultuur.
- 34 Lawrence Kohlberg, was zo'n vijftig jaar geleden de eerste die morele dilemma's gebruikte in de psychologie om de ontwikkeling van onze moraal te onderzoeken. Aan de hand van morele dilemma's vond hij dat in de vroege jeugd de waarde van iemands leven nog met de waarde van objecten en status verward wordt. Dit perspectief maakt met de leeftijd plaats voor een soort geloof in juist de heiligheid van het menselijke leven 'die een universele menselijke waarde vertegenwoordigt van respect voor het individu'. Kohlberg is later onder andere bekritiseerd om 'zijn expliciete pleidooi voor Kantiaanse

ethiek boven utilitarisme'. Als het voorliggende perspectief op onze moraal klopt dan zal die kritiek met de tijd ongegrond blijken. Kohlberg schreef in *Development of moral character and moral ideology* (1964) iets over onze morele ontwikkeling dat in dit boekje absoluut een plekje verdient, al is het maar in de noten: 'The stages of moral thinking may not directly represent learning of patterns of verbalization in the culture. Instead, they may represent spontaneous products of the child's effort to make sense out of his experience in a complex social world, each arising sequentially from its predecessors'. De ontwikkeling van onze moraal in de evolutionaire geschiedenis is inderdaad een spontaan proces geweest dat leidde tot onze revolutionaire moraal die zich steeds verder is gaan uitkristalliseren. Wie weet dat het proces zich bij opgroeiende kinderen inderdaad voor een deel in sneltreinvaart voltrekt, nu natuurlijk bijgestaan door het inzicht van de ouders. In: *Review of Child Development Research*, Vol. 1. Russell Sage Foundation, New York.

- 35 Lamme, Victor. (2010) *De vrije wil bestaat niet*. Amsterdam: Bert Bakker,.
- 36 Swaab, Dick. (2010) *Wij zijn ons Brein*. Hoofdstuk 18: "De vrije wil, een plezierige illusie", Contact, Amsterdam, p. 280.
- 37 Hauser en collega's verdedigen in een recent artikel dat onze weerstand om iemand van de brug te duwen te maken heeft met 'the double effect': 'which holds that it may be permissible to harm an individual for the greater good if the harm is not the necessary means to the greater good but, rather, merely a foreseen side effect'. In *A Dissociation Between Moral Judgments and Justifi-*

cations, Hauser et al., 2007, *Mind & Language*, Vol. 22 No. 1 February 2007, pp. 1–21. In het boek ‘Moral Minds’ kunnen we echter in zijn eigen werk lezen dat als we door één chimpansee van de brug te duwen er vijf kunnen redden, we daar wél toe bereid zouden blijken. Bij apen zouden we dus leed berokkenen als een middel om een doel te bereiken. Het feit dat we de man niet van de brug willen duwen heeft dus stiekem toch alles met zijn menselijkheid te maken en dus niets of minder met het abstracte principe dat we geen leed willen berokkenen maar het wel accepteren als een bijeffect van de daad. Interessanter is ook men in dat artikel vaststelt dat de proefpersonen wél volgens het double-effect beginsel handelden, maar het niet bewust konden beredeneren. Oftewel: het is een intuïtieve redenering. Dat is precies wat we doen, maar dan met de regel dat we geneigd zijn elkaar als mens een onmetelijke waarde toe te kennen, zoals in dit boekje uitgebreid is besproken.

- 38 Vijf doden is meer dan één en dus lijkt het – als we de context verder buiten beschouwing laten –rationeler om er dus één mens te offeren en er meerdere te redden. Maar wat te denken van de chirurg die door één patiënt te doden en de organen eruit te halen vele anderen kan redden? Hoe moreel is dat? Hoe rationeel? Context is alles en heeft vaak complexe redeneringen nodig om tot rationele beslissingen te komen. Het voorbeeld van de chirurg wordt aangehaald in het genoemde artikel van J.F. Christensen, A. Gomila, 2012. Oorspronkelijk van Foot, P., (1978). *The problem of abortion and the doctrine of the double effect. Virtues and Vices and Other Essays in Moral Philosophy*. Blackwell, Oxford, pp. 19–32.
- 39 Daniel M. Bartels & David A. Pizarro (2011) *The mismea-*

sure of morals: Antisocial personality traits predict utilitarian responses to moral dilemmas. Cognition, 121, 154–161, Elsevier. Dit artikel is bijzonder relevant omdat uit de manier waarop de informatie wordt gepresenteerd de vooroordelen in het veld duidelijk naar voren komen. De kritiek naar aanleiding van dit artikel is meteen ook een algemene kritiek op populair wetenschappelijke boeken als ‘wij zijn ons brein’ van Dick Swaab en ‘De vrije wil bestaat niet’ van Victor Lamme, *Een tijd voor empathie* van Frans de Waal, *Moral Minds* van Marc Hauser en bijvoorbeeld *A theory of justice* van John Rawls. Allemaal boeken die in hun visie op onze moraal de huidige tijdsgeest weergeven en ondanks het feit dat ze uiterst inspirerend en leerzaam zijn uitgaan van een onjuist darwinistisch beeld van onze menselijke natuur.

- 40 Antonio Damasio is een van de belangrijkste onderzoekers in de neurowetenschap en auteur van het boek *Het gelijk van Spinoza*. Volgens hem had Spinoza een verregaand inzicht had in de emoties en gevoelens van de mens die nog altijd goeddeels in overeenstemming zijn met moderne inzichten over de menselijke cognitie. De titel slaat helaas niet op zijn filosofie, waar het meest relevante gelijk van Spinoza te vinden is. Het zijn daarom voorlopig vooral Damasio’s filosofische gedachten en nog niet zijn neuropsychologische kennis die ons helpen meer inzicht te krijgen in de menselijke moraal. Zo schrijft hij bijvoorbeeld over de grote invloed van ons bewustzijn van de dood: ‘Alleen al het vooruitzicht op lijden en dood verstoort het homeostatische proces van de betrokkene. Het natuurlijke streven naar zelfbehoud en welbevinden reageert op die verstoring met een strijd om het onvermijdelijke te voorkomen en het evenwicht

te herstellen'. We lijden dus, ook volgens Damasio, onder het bewustzijn van onze sterfelijkheid en zoeken naar 'compenserende strategieën'. Daarin zijn we ook volgens hem, als soort, uniek. Damasio stelt vast dat de voornaamste aanbeveling van Spinoza over 'de realisatie van een goed leven ons heeft bereikt in de vorm van een systeem voor ethisch gedrag en een blauwdruk voor een democratische staat'. Maar volgens Damasio lijken veel mensen 'meer van het leven te vragen dan ethisch gedrag en je aan de wetten te houden'. Blijkbaar ziet Damasio niet dat ethisch gedrag en een blauwdruk voor de democratie slechts het gevolg zijn van Spinoza's 'compenserende strategie': het streven naar begrip en begripvol met elkaar omgaan. Antonio Damasio, 'Het gelijk van Spinoza', Wereldbibliotheek Amsterdam, 2003.

- 41 Daniel M. Bartels & David A. Pizarro (2011) *The mismeasure of morals: Antisocial personality traits predict utilitarian responses to moral dilemmas*. *Cognition* 121, 154–161, Elsevier B.V., 2011.
- 42 Damasio, A. (1994) *Descartes' Error*. Boston, MA Norton. Recentelijk: Koenigs, M., Young, L., Adolphs, R., Tranel, D., Cushman, F., Hauser, M., et al. (2007). *Damage to the prefrontal cortex increases utilitarian moral judgments*. *Nature*, 446, 908–911.
- 43 De bekende filosoof Peter Singer heeft een bredere definitie van het utilitarisme namelijk het meeste geluk voor de meeste 'voelende wezens'. Op een lezing georganiseerd door de Radboud Universiteit Nijmegen, 2 juli 2012, vertelde Singer dat hij bereid zou zijn en het ook moreel juist zou vinden om een kind te vermoorden als daarmee 100 mensen konden worden gered. Half grappend werd gevraagd of de redding van een nog veel gro-

ter aantal koeien – immers ook voelende wezens – ook zo'n offer zouden rechtvaardigen. 1000 voelende koeien tegen 1 mens? Hij had hier geen duidelijk antwoord op, wat in overeenstemming is met zijn utilitaristische uitgangspunt. Hoewel zijn bedoelingen overduidelijk hu- maan, mens- en dierenlievend zijn, bleek zijn filosofie gevaarlijk. Ik kan mij voorstellen dat een dierenvriend op grond van zo'n soort redenering geïnspireerd kan raken tot het plegen van een moord op een politiekus. Zou Volkert van der G. door zo'n soort filosofie geïnspireerd zijn geweest toen hij op het idee kwam om Pim Fortuyn te vermoorden omdat hij niet zo sterk met het lot van dieren begaan was?

- 44 Allemaal min of meer letterlijke citaten uit 'wij zijn ons brein' van Dick Swaab en 'de vrije wil bestaat niet' van Victor Lamme. Beide boeken reeds eerder in de noten vermeld.
- 45 Bierens de Haan, J.D. (1942) *De levende gedachten van Leibniz*. Den Haag: Servire, p. 171
- 46 Hij was een echt genie, volkomen onderschat en ten onrechte vernederd door Voltaire – vind ik. Voltaire kraakte ooit Leibniz af in het populaire boekje 'Candide' en dat heeft zijn reputatie werkelijk beschadigd. Toevallig heeft juist de vrouw van Voltaire met wetenschappelijke experimenten ontdekt dat de kritiek van Leibniz op essentiële formules van Newton juist was. Zij was wijzer dan hij, dunkt me.
- 47 Leibniz, G.W. *Theodicy* (1709). New Haven: Yale University Press, 1952, p. 51
- 48 Het is goed denkbaar dat het ontstaan van taal tot een nieuwe vorm van selectie leidde: de selectie op het goed kunnen redeneren. Individuen die meer begrepen dan

anderen en een iets beter verhaal konden verzinnen over onszelf en de wereld, zouden daardoor meer macht en oortplantings-mogelijkheden kunnen hebben verworven. Zij boden een aantrekkelijke stabiliteit in ons door taal in de war geschopte informatielandschap. Geoffrey Miller heeft zo'n soort idee uitgewerkt in zijn boek 'the Mating Mind'. Daarin verdedigt hij het idee dat de menselijke hersenen zo groot zijn geworden door de invloed van seksuele selectie. Zij zouden dan met de gigantische veren van een pauw te vergelijken zijn in de zin dat intelligent gebruik van taal door potentiële partners erg belangrijk werd voor het reproductieve succes van het individu. De veren van een pauw zijn een mooi voorbeeld van seksuele selectie, omdat de pauw door zijn prachtige lange veren een grotere kans loopt om opgegeten te worden, maar hij is tegelijk zó aantrekkelijk voor de vrouwtjes dat het reproductieve succes toch groter is dan die van minder kwetsbare pauwen met kleinere veren. Uitgaande van zo'n visie op de evolutie van het menselijke brein zouden morele regels een neveneffect zijn van het talent om intelligente dingen te zeggen. Moreel inzicht slechts een symptoom van de aantrekkelijke redekunst waarmee informatie tot een coherente synthese kan worden gebracht. Op zo'n manier zouden morele regels bij de mens indirect aan de evolutietheorie gerelateerd kunnen worden. Ook langs deze weg zou het ontstaan van het inzicht in onze morele gelijkwaardigheid geen direct verband hoeven te houden met sociale regels die nuttig zijn voor het voortbestaan van ons erfelijk materiaal. Geoffrey Miller: *The Mating Mind*, Heinemann, 2000.

49 Nauman, Bruce. *The True Artist Helps the World by Re-*

- vealing Mystic Truths* (Window or Wall Sign), 1967. Neon tubing with clear glass tubing suspension supports; 59 x 55 x 2 inches
- 50 Aristoteles (384 – 322 v. Chr.) *Ethica Nicomachea*, 1999, Historische Uitgeverij Groningen, p. 324
- 51 Ed Diener and Shigehiro Oishi. (2000) *Money and Happiness: Income and Subjective Well-being across Nations*, in het boek: *Culture and Subjective Well-being*, The MIT Press cop. 2000, p 185-215.
- 52 In United Nations University. (2006) *Pioneering Study Shows Richest Two Percent Own Half World Wealth*: “Wealth inequality for the world as a whole is higher still. The study estimates that the global wealth Gini for adults is 89%.The same degree of inequality would be obtained if one person in a group of ten takes 99% of the total pie and the other nine share the remaining 1%. http://www.wider.unu.edu/events/past-events/2006-events/en_GB/05-12-2006/_files/78079217418699128/default/wider-wdhw-press-release-5-12-2006.pdf. In het officiële rapport is de vergelijking een heel klein beetje anders: ‘The global wealth Gini is higher still at 0.892. This roughly corresponds to the Gini value that would be recorded in a 10-person population if one person had \$1000 and the remaining 9 people each had \$1’. <http://www.iariw.org/papers/2006/davies.pdf>
- 53 VN, Human Development report 2011
- 54 Congressional budget office, 2011: “Trends in the Distribution of Household Income Between 1979 and 2007”. <http://cbo.gov/sites/default/files/cbofiles/attachments/10-25-HouseholdIncome.pdf>
- 55 Chosky, Noam (2003) *Hegemony of Survival*. New York:

Metropolitan books. Geschreven om aandacht te vragen voor het alomtegenwoordige gevaar van atoomwapens dat zelfs door technische fouten tot onvoorstelbare rampen kan leiden.

- 56 'Verbetering' in economische termen kan tegengesteld zijn aan verbetering van het product, bijvoorbeeld omdat producten minder lang mee gaan of we met trucs (software compatibiliteit e.d.) gedwongen worden nieuwe producten te kopen terwijl de oude grotendeels zouden voldoen.
- 57 Dawkins, Richard. (1976) *The Selfish Gene*. Oxford: Oxford University Press, p.. 201.
- 58 Zie hierover bijvoorbeeld het boek "Manufacturing Consent" van Noam Chomsky. Er is ook een documentaire van gemaakt met dezelfde titel.
- 59 G.W. Leibniz 'New essays on human understanding', Cambridge University Press, Cambridge, 199, p. 180
- 60 Adam Smith tekende in zijn beroemde boek 'An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations' uit 1776 het idee op dat vrije marktwerking als een 'onzichtbare hand' vanzelf de grootst mogelijke welvaart voor iedereen zou creëren. Methuen and Co., Ltd., London: (1904). Methuen, London, 1930, p. 9.
- 61 Kant, Immanuel (1785) *Fundering voor een metafysica van de zeden*. Amsterdam, Boom, 1997, p.125.
- 62 Robert L. Heilbroner (1995). *The nature and logic of Capitalism*. New York, W.W. Norton & Company, p. 123
- 63 UN. Human Development Repport 1999. Ook in *The Nonsense Guide to Globalization 2001*, door Wayne Ellwood. Vertaald: 'Globalisering', Lemniscaat, Rotterdam 2003, p. 61. Recentelijk bijvoorbeeld: Vincent Trivett, "5 us Mega Corporations: Where They Rank If They Were

Countries,” Business Insider (2011). <http://www.businessinsider.com/25-corporations-bigger-tan-countries-2011-6?op=1>.

- 64 Robert L. Heilbroner, ‘The nature and logic of Capitalism’, W.W. Norton & Company, New York, 1995, p. 129
- 65 Albert Einstein, 1938, brief aan de toekomst. The New York Times of 16. 09. 1938.
- 66 Economische macht is zo gezien dus ook een uitermate belangrijke politieke macht, omdat mensen streven naar op z’n minst materiele stabiliteit en sterk politiek reageren op veranderingen in hun materiele omstandigheden. Er is een opmerkelijk boek verschenen over het verband tussen de zorg voor ‘economische stabiliteit’ en de holocaust. In ‘Hitlers Volksstaat’ verdedigt de Duitse historicus Aly Götz dat Hitler zijn steun bij de burgerbevolking goeddeels ‘gekocht’ heeft tijdens de oorlog. Het Nazi-regime zou namelijk een bijzondere toewijding vertonen om óók gedurende de oorlog een zekere materiele stabiliteit te bewerkstelligen bij de Duitse burgerbevolking. Een stabiliteit die volgens de auteur goeddeels bekostigd werd met geconfisqueerde bezittingen van vermoorde joden. Met andere woorden: volgens het boek zou de systematische uitroeiing van de joden gedurende de tweede wereldoorlog een bijzondere bedoeling hebben gehad in het economische beleid van Hitler. Hij zou namelijk met de geconfisqueerde middelen hebben ingezet om de Duitse burgerbevolking voldoende te kunnen ontzien van de grote materiele kosten van de oorlog. Boek: A. Götz, (2002). *Hitlers Volksstaat, Anmerkungen zum Klassenkarakter des Nationalsozialismus*. In hoeverre Aly Götz’ perspectief daadwerkelijk met de werkelijkheid overeenstemt, is misschien nog

controversieel, maar het feit alléén al dat het in die omstandigheden denkbaar is, lijkt voldoende te zijn wat deze noot betreft. Het is een uiterste consequentie van een perspectief waarin mensen elkaar als middel willen gebruiken voor bepaalde doelen, i.p.v. elkaar als gelijkwaardige doelen van de middelen te respecteren.

- 67 Pais, Abraham. (1994) *Einstein woonde hier*. Amsterdam: Bakker. Speech voor Swarthmore college, p. 272
- 68 UN, press release, pop/918 New York, 24 February: 'Global life expectancy at birth, which is estimated to have risen from 46 years in 1950-1955 to 65 years in 2000-2005, is expected to keep on rising to reach 75 years in 2045-2050'. <http://www.un.org/News/Press/docs/2005/pop918.doc.htm>
- 69 Mensen en chimpansees dragen ongeveer 98% dezelfde genen. Bijvoorbeeld in: J.L. Gould en William Keeton, 'Biological Science', 6th edition, W. Norton & Company, New York, 1996: 731.
- 70 Dit conflict tussen zelfbeheersing en de invloed van dierlijke drijfveren is op allerlei manieren gedurende de menswording tot uitdrukking gebracht. Daarbij wordt vaak minachting voor het dierlijke in de mens gezet tegenover een bijzondere toewijding aan reflectie die tot 'deugdzaamheid' opvoedt. De idealisering van het contemplatieve leven spreekt in zowel de oosterse- als westerse filosofische stromingen boekdelen.
- 71 Uit: *Hoogachtend Einstein* (1989). Annex, Amsterdam.
- 72 Hitler, A (1925). 'Mein Kampf', London, Pimilico, 2000, p. 260. Nederlandse vertaling van internet: http://www.radioislam.org/nederlands/mein-kampf-nederlands/Mein_Kampf_NL_Dutch_Nederlands_deel_1.html#lk_besluit,politicusteworden160

- 73 In een interview met Daniel Dennett wordt deze vorm van morele macht, van menselijkheid, prachtig verwoord: “Ik had een soort openbaring, ook al was dit niet religieus. Ik had zoveel geluk gehad”, zegt Daniel Dennett aan het eind van het interview. ‘Ik leefde nog!’ De Amerikaanse filosoof vertelt hoe hij in 2006 ontsnapte aan de dood: een scheur in zijn aorta werd net op tijd ontdekt en hij onderging een levensreddende operatie waarin die aorta vervangen werd. “Thank goodness”, zei ik toen. Dat is geen eufemisme voor ‘Dank God’; het denken aan God slaat de plank mis. Het is dankzij de concrete goedheid van mensen dat ik nog leef”. *Filosofie Magazine*, maart 2012, p. 55.
- 74 Of zoals de inspirerende zanger Michael Franti het mooi zingt op de cd ‘stay human’: ‘you can bomb the world to pieces but you can’t bomb it into peace’... power to the peaceful!
- 75 ‘You’re running away’ (but you can’t run away from yourself) op de plaat ‘Kaya’ van Bob Marley gaat hierover.
- 76 Health status of the European Union: *Narrowing the gap* (2003). Europese Commissie, (ISBN 92-894-3802-9).
- 77 WHO European Health for All Database, June 2004. (<http://www.euro.who.int/hfad>). Uit die gegevens blijken rond de 58,000 mensen in de EU jaarlijks door zelfmoord om te komen, terwijl er zo’n 50.700 per jaar sterven aan verkeersongelukken en ‘slechts’ rond de 5.350 sterven als gevolg van moord. In 2007 was het aantal zelfdodingen in Europa bijna 61.000. http://euglorehcd.eulogos.it/1XT/_EXT-REP/_P4P.HTM#8
- 78 *World Psychiatry*, 2002, 1 (3): 181–186. Daarbij moet opgemerkt worden dat de algemene toename van zelf-

doding gebaseerd wordt op een beperkte set gegevens die op de wereld als geheel wordt geprojecteerd. Voor alle cijfers over zelfmoord geldt dat ze een vertekende weergave zijn van de werkelijkheid. Veel hangt af van de beschikbaarheid en registratie in de desbetreffende landen, waarbij definitieproblemen en soms ook een taboe rondom zelfdoding van invloed kunnen zijn.

- 79 De toegenomen ongelijkheid is zelf ook een belangrijk oorzaak van immaterieel ongeluk dat het toegenomen materiele geluk voor een belangrijk deel, zo niet geheel, teniet kan doen. Zie: Richard Wilkinson, 2005, *The Impact of Inequality: how to make sick societies healthier*. New York: The new Press.
- 80 Center for Disease Control & Prevention's National Center for Health Statistics (2011): <http://www.cdc.gov/nchs/data/databriefs/db76.pdf>
- 81 GIP-Databank: 961.351 gebruikers in 2011 <http://www.gipdatabank.nl/index.asp?schermscherm=%20tabelFrameSet&infoType=g&tabel=01-basis&item=No6&geg=gebr>
- 82 Dehue, Trudy. (2008) *De depressie-epidemie*. Amsterdam, Augustus, p. 242.
- 83 Idem: p. 250.
- 84 WHO European Ministerial Conference on Mental Health. *Facing the challenges, building solutions*. Helsinki, January 2005. (helaas niet meer in dezelfde opmaak: <http://www.scribd.com/doc/96432859/Suicide-Prevention-Europe>)
- 85 Verhaeghe, Paul. (2012) *Identiteit*. Amsterdam, De Bezige Bij, p. 166.
- 86 Marx, Karl. (1867) *Het Kapitaal*. Haarlem, De Haan, 1978, p. 38
- 87 Zie hiervoor het bewijsmateriaal verzameld in 'Identi-

- teit' van Paul Verhaeghe waarin wat dit betreft wordt verwezen naar het werk van met name Richard Wilkinson en Richard Sennett.
- 88 Geïnspireerd door Fernando Savater, *El contenido de la felicidad*. Madrid, Aguilar, p, 53. Een eigen variatie op het volgende (zelf vertaalde) citaat: In tegenstelling tot de utopie is het ideaal nooit af: al zijn vorderingen verwijden haar perspectieven, dwingen tot een kritische herziening van haar postulaten afhankelijk van haar resultaten en zij houdt onze rationele onrust altijd in leven die ons niet toestaat om enige reeds bestaande sociale organisatie zalig te verklaren.
- 89 Bijvoorbeeld: Ed Diener and Shigehiro Oishi (2000). *Money and Happiness: Income and Subjective Well-being across Nations*. in het boek: 'Culture and Subjective Well-being', The MIT Press cop., p 185-215. En: Richard Wilkinson & Kathleen Pickett (2010). *The Spirit Level: Why equality is better for everyone*, London, penguin Books,
- 90 Geleend van: Fernando Savater (2003) *De moed om te kiezen*. Erven J.Bijleveld, 2005.
- 91 Dit idee wordt onder andere verdedigd door Latour, B. (1999) *Pandora's Hope*, Cambridge, Harvard University Press.
- 92 In het nummer 'war' van Bob Marley wordt dit mooi onder woorden gebracht. Het nummer is gemaakt op basis van een speech die de Ethiopische keizer Haile Selassie hield voor de algemene vergadering van de Verenigde Naties in 1963. 'Until the philosophy which hold one race superior and another inferior is finally and permanently discredited and abandoned everywhere is war - that until there is no longer first class and second class

citizens of any nation, until the colour of a man's skin is of no more significance than the colour of his eyes – then there is a war. (...)'

- 93 Noam Chomsky end Michel Foucault, "Reflexive water: The basic concerns of mankind", Fons Elders, 1974
- 94 Het voorliggende perspectief op onze moraal verschilt fundamenteel van Rawls' visie in 'a theory of justice', omdat hij uitgaat van een systeem waarin mensen niet bewogen worden 'door affectie of rancune' jegens andere partijen in het systeem (zie: Rawls, J.(1971).*A theory of justice*. Oxford, Clarendon Press, 1972. 'Mutual disinterestedness', p. 13).. In dit schrijven speelt moreel inzicht en het begrip van lotsverbondenheid een belangrijke rol in het morele systeem, waar ook de zingeving en voldoening bij hoort wanneer we werkelijk menselijk handelen. Daartoe behoort ook het bieden van een helpende hand aan de minder bedeedden.
- 95 Rawls, John. (1971) *A theory of justice*. Oxford, Clarendon Press, 1972, p. 389
- 96 Op basis van eerder geciteerde tekst uit: Kant, Immanuel. (1781) *Kritik der reinen Vernunft*. Nederlandse uitgave (2004). *Kritiek van de zuivere rede*, Den Haag, Boom, p. 59

eenmenselijkalternatief.nl